

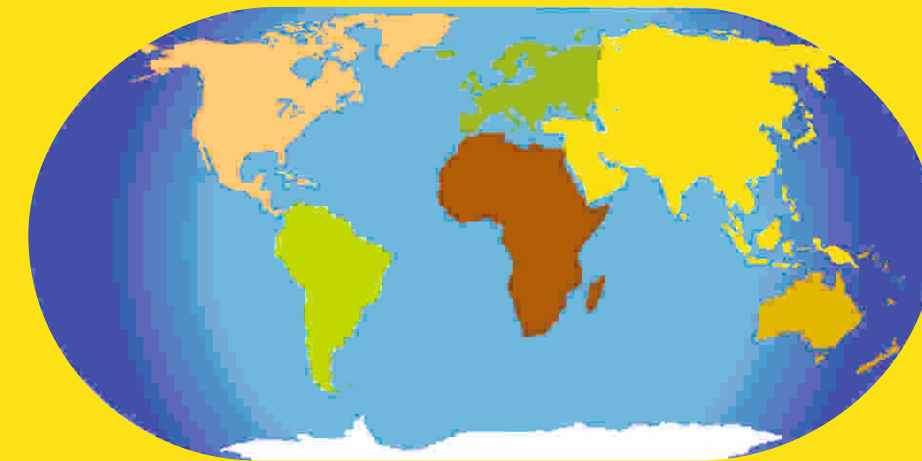


BARNOOTA HAWAASAA

**QAJEELCHA BARSIISSAA
KUTAA 6**

BARNOOTA HAWAASAA

QAJEELCHA BARSIISSAA



**Mootummaa Fedaraalaawaa Dimookraatawaa Ripublikii Itoophiyaa
Ministeera Barnootaa**

ISBN: 978-99944-2-131-2

Gatii: Qr. 14.10



**Mootummaa Fedaraalaawaa Dimookraatawaa Ripublikii Itoophiyaa
Ministeera Barnootaa**

**KUTAA
6**

BARNOOTA HAWAASAA

Qajeelcha Barsiisaa

KUTAA 6

Qopheessitoota: Abrahaam Tasammaa (BA)
Warqinaa Tolu (MA)

Gulaalaa: Wandimmuu Tarrafaa (MA)

Madaaltota: Dirribaa Bayyanaa (BA)
Fiqaaduu Kabbadaa (MA)
Habiib Galgaluu (BA)
Imaanu'eel Horaa (BA)



Maxxansaan

© Mirgi maxxansa guutumaa guututti seeraan eegamaadha. Guutuu yookiin qaama maxxansa kanaa, haalaa fi bifa kamiiniyyuu, jechuun elektiroonikaan, footookooppiidhaa fi waraabuun eeyyama dhaabbata maxxansiisee malee, haala birootti dabarfamuu hin danda'u.

Jalqaba bara 2011 maxxanfame

ISBN: 978-99944-2-131-2

Dhaabbata Maxxanse: UBS Publishers, Distributors Pvt. Ltd. India.

BAAFATA

QABIYYEE

FUULA

Boqonnaa 1:	Argama, Qubannaa fi Haala Jireenya Ummata Baha Afrikaa	1
	1.1. Argama Baha Afrikaa	1
	1.2. Ummata Baha Afrikaa	3
	1.3. Rakkoolee Dabareewwanii Eeguu fi Kunuunsuu Mudatan	4
	1.4. Qubannaa fi Haala Jireenya Ummata Naannoo Baha Afrikaa	5
Boqonnaa 2:	Lafa Irra Jiraannu	14
	2.1. Fuula Lafaa	15
	2.2. Haallan Teessuma Lafaa Gurguddoo Baha Afrikaa	16
	2.3. Qabeenya Bishaan Baha Afrikaa	17
	2.4. Baha Afrikaatti Faayidaa Qabeenyi Bishaanii Misooma Dinagdee Keessatti Qabu	18
	2.5. Qilleensa Marsaa Lafaa	18
	2.6. Mallattoolee fi Fakkiiwwan Kaartaa Beekamoo	20
Boqonnaa 3:	Naannoo Keenya	22
	3.1. Biqiltoota Uumamaa fi Bineensota Bosonaa Naannoo Baha Afrikaa	23
	3.2. Sababa Sochii Namootaatiin Jeequmsa Naannoo Keenya Irra Gahu	25
	3.3. Maloota Kunuunsa Bishaanii fi Biyyee	26
	3.4. Faayidaa Paarkiiwwan Biyyoolessaa Itoophiyaa fi Baha Afrikaa	28
Boqonnaa 4:	Ajandaa Ummataa	30
	4.1. Dhimmoota Ummataan Walqabatan	30
	4.2. Mirgoota Daa'immanii fi Eegumsa Godhamuufii Qabu	33
	4.3. Dhimmoota Walitti Dhufeenyaa	35
Bu'aawwan Barnoota Hawaasaa		38
Siilabasii Barnoota Hawaasaa		40



Argama, Qubannaa fi Haala Jireenya Ummata Baha Afrikaa

(Wayitii Ramadame: 19)

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barattoonni erga barnoota boqonnaa kanaa barataniis xumuranii booda:

- Argama naannoo Baha Afrikaa fi biyyoota naannichaa addaan ni baafatu.
- Qarooma durii fi dabareewwan seenaa naannoo Baha Afrikaa ni dinqisiifatu.
- Rakkoowwan kunuunsa dabareewwan seenaa ni hubatu.
- Dhiibbaa haalli teessuma lafaa, qilleensi baramaa fi qabeenyi uumamaa qubannaa fi jireenya ummataa irratti qabu ni hubatu.

Qabxiwwan Ijoo

Naannoon Baha Afrikaa qaama ardii Afrikaa irraa gara fiixee bahaa irratti argamuudha. Ummanni bara durii naannoo kana keessa qubate madda qarooma durii kan akka qarooma Aksumii fi Nuubiyaa ta'uu danda'eera. Bu'aawwan qaroomman durii dhaloota irraa gara dhalootaatti darban dabareewwan seenaati. Isaanis biffaa fi boca isaanii eeganii dhaloota irraa gara dhalootaatti akka darbuu danda'an kunuunsa guddaa barbaadu.

Naannoon Baha Afrikaa teessuma lafaa garaa gara ta'e qaba. Haalli teessuma lafaa kun faca'iinsa qilleensa baramaa, gosa biyyee, biqiltoota, bineensotaa fi faca'iinsa ummataa irratti dhiibbaa uumeera.

1.1. ARGAMA BAHAFRIKAA (WAYITII 3)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana barataniis erga xumuranii booda:

- Argama Baha Afrikaa bir-qabaan ni ibsu.
- Biyyoota Baha Afrikaa keessatti argaman ni tarreessu.

Qophii Duraa

Barsiisaa/ttuu osoo gara barnoota kana barsiisuutti hin galiin dura:

- Kitaaba barataa fi kitaabban biroo barnoota kana deeggaruu danda’an dubbisuun hubannoo keessan cimsachuu qabdu.
- Meeshaan barnootaa mata duree kana sirnaan barsiisuuf gargaaru kaartaa Afrikaa yookiin kaartaa addunyaa naannoo Baha Afrikaa sirriitti agarsiisuu danda’uudha. Barannoo kana barsiisuu eegaluu keessaniin dura kaarticha gara dareetti fiduun bakka barattoonni sirriitti arguu danda’anitti fannisaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Barnooticha ittiin eegaluuf “Argama Bir-qabaa” jechuun gabatee gurraacha irratti barreessaa. Hiikkaan isaa maal akka ta’e barattoonni akka ibsan dabaree dabareen gaafadhaa. Hiikkaa tokkoo tokkoon barattoonni kennan gabatee gurraacha irratti barreessaa. Hiikkaawwan kennaman keessaa isa deebii ta’uu hin dandeenye barattoota wajjin irratti mari’achaa keessaa haqaa deemaa. Xumura irratti argama bir-qabaa jechuun bakka naannoon yookiin biyyi tokko qaama lafaa irratti itti argamtu wantoota dhaabbiin naannootti argamaniin wal bira qabani himuu akka ta’e ibsaaf. Itti aansuun wixinee naannoo Baha Afrikaa gabatee gurraacha irratti kaasaa. Wixinee kaartaa kana barattoonni akka dabtara isaanii irratti garagalfatan itti himaa. Tokkoo tokkoon isaanii garagalfachuu danda’uu isaanii erga mirkaneeffattanii booda barattoota garee sadiitti qooduun isaan armaan gadii akka kaarticha irratti guutan kennaaf.

- (a) Biyyoota Baha Afrikaa qaama bishaanii baldhaa wajjin daangaa qaban akka kaarticha irratti guutan itti himaa. Qaamman bishaanii babaldhaan naannoo Baha Afrikaa marsanii argaman Garba Guddaa Hindii, Galoo Galaana Eedanii fi Galaana Diimaadha.
- (b) Biyyoota Baha Afrikaa qaama bishaanii baldhaa wajjin daangaa hin qabnee fi
- (c) Biyyoota ollaa Itoophiyaa kallattii adda addaatiin Itoophiyaa wajjin wal daangessan kaarticha irratti akka guutan itti himaa.

Gareen sadanuu hojii kennameef xumuruu isaanii irra naanna’uun mirkaneeffadhaa. Dhuma irrattis gareen sadanuu hojii isaanii walitti fidanii biyyoota Baha Afrikaa kaartaa garee garee isaanii keessatti osoo itti hin dabaliin hafan itti guutanii kaartaa biyyoota Baha Afrikaa hunda agarsiisu dabtara isaanii irratti kaafatanii qo’achuu akka danda’an taasisaa.

Gara xumura barnootichaatti qaamman bishaana’oo fi lafaa karaa kallattii garaagaraatiin naannoo Baha Afrikaa daangessan kaartaa addunyaa yookiin Afrikaa irratti agarsiisaa akka himan barattoota tokko tokkoon affeeraa. Argama Baha Afrikaa bir-qabaan ibsuu irratti dogoggorri barattoonni uuman yoo jiraate sirreessaa. Itti aansuun tokkoo tokkoo biyyoota Baha Afrikaa kaarticha irraa itti agarsiisaa. Baldhina lafaa qabani, baay’ina ummata isaanii fi heddummina ummataa biyya biyyaan mudhatu Gabatee 1.1 kitaaba barataa keessatti argamutti fayyadamuun ibsaafi. Hariiroo faca’iinsa qilleensa baramaa fi heddummina ummataa jidduu jiru biyyoota Somaaliyaa fi Ruwaandaa walbira qabuun ibsaaf.

Madaallii

Barnoota barsiiftan kanaaf madaalliin gaggeessitan haala itti fufiinsa qabuun tokkoo tokkoon barataa/ttuu sadarkaa dandeettii gonfachuu qabuu/qabduu (minimum learning competencies) gonfachuu danda’uu isaa/ishii guyyaa guyyaan hordoftanii madaaluun markaneeffachuu qabdu. Kana gochuuf galmee sochii barattoonni guyyaa guyyaan taasisan irratti galmeessitan maqaa tokkoo tokkoo barataan/tuun qabaachuu qabdu.

DEEBII GILGAALA 1.1

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Biyyoonni Baha Afrikaa keessatti argaman Sudaan, Ertiraa, Itoophiyaa, Jibuutii, Somaaliyaa, Keeniyaa, Taanzaaniyaa, Burundii, Ruwaandaa fi Ugaandaadha.
2. Itoophiyaan biyyoota Baha Afrikaa shaniin marfamteergamti. Isaanis karaa kallattii adda addaatiin daangessu. Fakkeenyaaf: Itoophiyaan Ertiraa irraa gara kibbaatti, Jibuutii irraa gara dhihaatti, Somaaliyaa irraa gara kaaba dhihaatti, Keeniyaa irraa gara kaabaatti, Sudaan irraa immoo gara bahaatti argamti.
3. Baha Afrikaa keessatti biyyi baldhina lafaa guddaa qabdu Sudaan. Itoophiyaan immoo sadarkaa 2^{ffaa} irratti argamti.
4. (a) Maqaan biyyoota Baha Afrikaa ummata baay'ee qabaniiti tartiibaan Itoophiyaa, Taanzaaniyaa, Keeniyaa, Sudaan,

Ugaandaa, Ruwaandaa, Somaaliyaa, Buruundii, Ertiraa fi Jibuutii dha.

- (b) Maqaa biyyoota Baha Afrikaa sadarkaa heddummina ummata qabaniin Ruwaandaa, Buruundii, Ugaandaa, Itoophiyaa, Keeniyaa, Taanzaaniyaa, Ertiraa, Jibuutii, Sudaanii fi Somaaliyaadha.
5. Biyyi baldhina lafaa guddaa qabdu (Sudaan) heddummina ummata xiqqaa ta'e qabdi. Sababni isaas biyyi Sudaan lafa baldhaa ta'e qabaattus lafti ishii gammoojja'aa rooba hin qabane waan ta'eef ummanni baay'inaan irra hin jiraatu.
6. Biyyoonni baha Afrikaa qaama bishaanii guddaa wajjin wal hin daangessine Itoophiyaa, Ugaandaa, Ruwaandaa fi Buruundiidha.
7. Somaaliyaa, Keeniyaa fi Taanzaaniyaadha.
8. Sudaanii fi Ertiraadha.

1.2. UMMATA BAHAFRIKAA (WAYITII 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaa booda barattoonni:

- Qaroomman Nuubiyaa fi Aksumiin ni ibsu.
- Bakka argama Nuubiyaa fi Aksumiin ni ibsu.
- Faayidaa dabareewwanii ni himu.
- Akkaataa dabareewwan itti kunuunsuun danda'amu ni ibsu.

Qophii Duraa

Barsiisaa/tuu osoo daree hin seenin dura mata duree kana ilaalchisee kitaabolee jiran dubbisuun of qopheessuun barbaachisaadha. Kartaa Afrikaa qopheeffachuun yeroo daree seentan bakka barattoonni arguu danda'anitti fannisuun itti agarsiisuu yaaluun barbaachisaadha.

Mala Baruu-Barsiisuu

Biyyoonni Baha Afrikaa keessatti argaman isaan kam akka ta'an gaafachuun tokko tokkoon ka'anii hanga beekan akka deebisan taasisaa. Itti aansuun ummattoonni biyyoota kanneen keessa jiraatan eenyu fa'a akka ta'an hanga beekan akka himan carraa kennaafi. Deebii isaanii dhaggeeffachuun dogoggora isaanii sirreessuun barnootichatti seenaa.

Ibsa keessan keessatti Nuubiyaa eessatti akka argamtu akkasumas, Itoophiyaa irraa kallattii kam irratti akka argamtu ibsaafi. Akkasumas, Aksum Nuubiyaa irraa kallattii kam irratti akka argamtu erga ibsitaniifii booda sababni ishiin karaa daldalaa beekamtuu taateef maal akka ta'e gadi fageenyaan ibsaafi. Sababoota kufaatii Aksumiif gumaachan akka hubatan taasisuu yaalaa.

Dhuma irratti bu'aawwan qarooma Aksum amma beekan akka himan taasisuun ibsa dabalataa kennaafi.

Madaallii

- Ibsa yookiin marii gaggeeffame irratti gaaffiilee daree keessatti gaafachuun deebii isaanii hordofaa.
- Hojii manee kennuufiin gareetti hiramani hojjatanii dhufuun daree keessatti akka ibsan gochuun hojii isaanii madaalaa.

DEEBII GILGAALA 1.2

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. (A) Sudaan (B) Ertiraa
(C) Itoophiyaa (D) Jibuutii
(E) Somaaliyaa (F) Keeniyaa
(G) Taanzaaniyaa (H) Ugaandaa

2. (A) Keeniyaa (B) Ugaandaa
(C) Taanzaaniyaa (D) Ruwaandaa
(E) Burundii
3. Kiswaahilii
4. Sudaan
5. Aduuliis

1.3. RAKKOOLEE DABAREEWWANII EEGUU FI KUNUUNSUU MUDATAN (WAYITII 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata dureen kun erga xumuramee booda barattoonni:

- Faayidaa dabareewwan biyya tokkoof argamsiisan ni himu.
- Manca'iinsa dabareewwan irra gahuu danda'an ni ibsu.
- Akkaataa dabareewwan itti kunuunfaman ni ibsu.
- Dabareewwan seenaa biyya keenya keessa jiran ni tarreessu.

Qophii Duraa

Barsiisaa/tuu kaartaa Itoophiyaa bakka dabareewwan itti argaman agarsiisu qopheeffadhaa. Barattoonni naannoo dabareewwan itti argaman beekuutu irra jira. Barreeffamoota dabareewwan namtolchee fi uumamaa irratti barreeffaman barbaadaatii dubisaa. Osoo daree hin seenin dura sirriitti of qopheessuun barnooticha ga'umsaan kennuuf isin gargaara. Kana malees, kitaabolee fi barreeffamoota barattoonni dabalataan dubbisan itti himuuf isin gargaara.

Mala Baruu-Barsiisuu

Barsiisaa/tuu dursaatii dabaree jechuun maal jechuu akka ta'e gaafadhaa. Deebii isaaniis sirriitti dhaggeeffachuun hiikkaa dabaree sirriitti qabsiisaa.

Haala kanaan erga barnootichatti seentanii booda dabareewwan namtolchee fi uumamaa biyya keenya keessatti argaman akka himan gaafadhaa. Erga isaan gaaffii kana deebisanii isinis sirreessitanii booda faayidaa dabareewwan irratti akka mari'ataniif jajjabeessaa.

Faayidaa dabareewwanii erga hubatanii booda akkaataa itti dabareewwan kunuunfamuu danda'an irratti ibsa kennuufiin yaada akka irratti kennantaasisaa. Kunuunsa dabaree kanaa irrattis gaheen dargaggootaa maal ta'uu akka qabu hubachiisuuf yaalaa.

Madaallii

- Faayidaan dabareewwan biyya tokkoof qaban maal fa'a akka ta'an gaafachuun deebii isaanii hordofaa.
- Kunuunsa dabareewwan irratti lammiiwwan maal fa'a gochuun akka irra jiru gaafadhaa. Deebii isaaniis sirriitti hordofaa.
- Dhuma irratti gareen ta'anii kunuunsa dabareewwanii irratti gahee dargaggoon taphachuu qaban manatti hojjatanii dhufuun daree keessatti akka ibsan taasisuun hojii isaanii madaalaa.

DEEBII GILGAALA 1.3

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. – Galii biyyaaf argamsiisu
– Qorannoo seenaaf gargaaruu fa'a.
2. – Masaraa Faasil
– Masaraa Abbaa Jifaar
– Bataskaanota Laalibalaa

- Dirree Sheek Huseen
- Siidaa Aksumii fi k.k.f.
- 3. – Bifni isaa osoo hin jijjiiramin haaromsuu,
– Akka hin mancaaneef eeguu,
– Akka hin saamamneef eegumsa taasisuufii

1.4. QUBANNAA FI HAALA JIREENYA UMMATA NAANNOO BAHAFRIKAA (WAYITII 6)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa barataniis erga xumuranii baada:

- Baha Afrikaa keessatti naannoolee ummanni heddumminaa fi haphinaan irra jiraatu addaan ni baafatu.
- Itoophiyaa fi naannoo Baha Afrikaa keessatti sababootaa fi dhiibbaa sochii ummataa ni ibsu.
- Haallan naannoolee lafa baddaa Itoophiyaa, Keeniyaa fi Taanzaaniyaa irra ummanni akka heddumminaan qubatu taasisan addaan ni baafatu.
- Dhiibbaa saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa naannoo Baha Afrikaa keessatti fide ni hubatu.
- Dhiibbaa babaldhinni magaalaa aadaa fi hawaasa irratti fide ni tarreessu.

Qophii Duraa

Mata duree kana sirnaan barsiisuuf meeshaan barnootaa barbaachisu kaartaa naannoo Baha Afrikaa keessatti faca'iinsa ummataa agarsiisudha. Kaartaa kana dursaan barbaaduun yookiin kan kitaaba barataa keessa jiru ol guddisaa kaasaatii bakka barattoonni arguu danda'anitti fannisaa.

Mala Baruu Barsiisuu

Jecha yookiin gaalee “Faca’iinsa ummataa” jedhu gabatee gurraacha irratti barreessuun hiikkaan gaalee (jecha) kanaa maal akka ta’e akka barattoonni himan gaafadhaa. Yaada barattootaa erga fudhattanii booda “Faca’iinsa ummataa” jechuun akkaataa ummanni qaama lafaa irra qubatee itti argamu ta’uu isaa itti himaa. Kaartaa faca’iinsa ummataa Naannoo Baha Afrikaa duraan qopheeffaattanitti fayyadamuun Baha Afrikaa keessatti naannoolee ummanni heddumminaan yookiin haphinaan irra jiraatu itti agarsiisaa. Hiikkaa jechoota akka “heddumminaa” fi “haphinaa” haala qubannaa ummataa wajjin walqabsiisaa barattootatti himaa.

Haallan Faca’iinsa ummataa irratti dhiibbaa fidan naannoo beekanii fi kaartaa naannoo Baha Afrikaatti fayyadamanii wal mari’achuun akka tarreessan hojii garee kennaaf. Garee keessatti miseensonni hundi walqixa hirmaachuu isaani ilaaluun kan yaada hin kennine yoo isin qunname akka hirmaachuu danda’an jajjabeessaa. Barattoonni hojii garee erga xumurani booda gara teessoo isaaniitti akka deebi’an taasisaa. Qabxiwwan tarreessan dabaree dabareen akka himan gaafachuun gabatee gurraacha irratti barreessaa.

Dhuma irratti wantoonni faca’iinsa ummataa irratti dhiibbaa uuman “teessuma lafaa, qilleensa baramaa (haala roobaa fi hoo’aa), gabbina biyyee, akkasumas bakkeewwan handhuura daldalaa fi albuunni baafamu fa’aa” ta’uu isaanii ibsaafi. Ibsa keessan keessatti akkaataa tokko tokkoon isaanii faca’iinsa ummataa irratti dhiibbaa itti uuman akka hubatan taasisaa.

Madaallii

- Adeemsa baruu-barsiisuu keessatti sochii barattootaa hordofuun madaalaa.
- Barattoonni gilgaala 1.5 kitaaba barataa keessatti kenname akka dhuunfaa dhuunfaan hojjatan taasisaa. Deebiin gilgaalichaas haala armaan gadii kanaan dhiyaateera.

DEEBII GILGAALA 1.4A

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Diilallaa’ina, biyyeen gabbataa ta’uu dhabuu, lafti hallayyaa fi bu’aa bahiin waan guutameef ijaarsa manaa fi walitti dhufeenya ummataaf rakkoo ta’uu isaati.
2. Haalli qilleensaa baay’ee hoo’aa ta’uu, roobni yookiin bishaan dhabamuu, biyyeen gabbina dhabuu fi ilbiisonni fayyaa namaa fi beeyiladootaa irratti rakkoo uuman baay’achuudha.
3. Haallan mijaa’oon naannoo lafa pilaatoo:
 - Lafti diriiraa baldhaan qubannaaf, qotiisaa fi walitti dhufeenya ummataaf mijaa’aa ta’e jiraachuu.

- Biyyeen gabbataan oomisha midhaan garaa garaaf ta’u jiraachuu
 - Haalli qilleensaa jireenya namaa fi hojiiwwan qonnaaf mijaa’aa ta’uu isaa.
 - Ilbiisonni fayyaa namaa fi horii irratti miidhaa fidan baay’inaan kan hin jirre ta’uu isaati.
4. (a) Pilaatoon lafa olka’aa irri isaa diriiraa fi baldhaa ta’eedha.
(b) Heddummina ummataa jechuun lafa dhiphaa ta’e irra namoonni baay’een walitti dhiyaatanii jiraachuu jechuudha.
(c) Qonna walmakaa jechuun qonnaan bulaan tokko lafa qotee midhaan gosa adda addaa oomishuu fi horsiisa horii wal cinaatti gaggeessuu jechuudha.

Sochiiwwan Ummataa

Qophii Duraa

Mata duree kana sirnaan barsiisuuf sochiiwwan ummata naannoo Baha Afrikaa maal akka fakkaatu kitaabolee adda addaa fi kitaaba barataa sirriitti dubbisuun hubadhaa. Akkasumas, fakkiiwwanii fi kaartaawwan gara kallattii sochii ummataa agarsiisan madda adda addaa irraa walitti qabuun qophaa'aa.

Mala Baruu Barsiisuu

Barannoo kana ofii keessanii osoo ibsa irratti hin kenniin dura barattoonni akka baldhisanii yaadan gochuuf gaaffiiwwan kitaaba barataa keessatti mata duree kana jalatti kennaman kitaaba dubbisani gareen mari'achaa akka hubannoo isaanii barreessan hojii garee kennaafi. Barattoonni hojii garee erga xumuranii booda garee keessaa barataan/tuun tokko akka dareef dhiyeessu/tu taasisaa. Dhuma irrattis gabaasa barattoota walitti cuunfuun waa'ee sochii ummata Oromoo fi Kikkuyyuu ilaalchisee kan kitaaba barataa keessatti barreeffamee fi maddoota biroo irraa argattan walitti qindeessuun yaadannoo qopheeffadhaa. Kanas haala barattootaaf ifa ta'uu danda'uun ibsa irratti kenna. Dhuma irratti barattoonni yaadannicha akka barreeffatanii qo'atan taasisaa. Qabxiiwwan gurguddoon irratti xiyyeeffatanii mata duree kana barsiifan:

- Sababoota sochiiwwan ummataa
 - Bara durii keessa:
 - Babaldhina ummata Oromoo
 - Sochii ummata Kikkuyyuu
- Bara ammayyaa
 - Baadiyyaa irraa gara magaalatti → Dhiibbaa fide

Madaallii

- Barreeffama dhiyeessanii fi ibsa irratti kennan hordofuun madaalaa.

DEEBII GILGAALA 1.4B

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

I. Ummota Oromoo fi Kikkuyyuu:

(a) Wantoonni wal fakkeessan:

- Ummaanni Oromoo Itoophiyaa keessatti, ummanni Kikkuyyuu Keeniyaa keessatti sabaa fi sab lammoota jiran keessaa baay'inaan sadarkaa I^{ffaa} irratti argamuu isaanii
- Lafa baddaa irra qubatanii horii horsiifachuu fi qotiisaan jirachaa kan turan ta'uu isaaniti.

(b) Wantoonni garaa gara taasisan:

- Ummanni Oromoo durumaa kaasee Itoophiyaa keessa kan jiraachaa ture yoo ta'u ummanni Kiikkuyyuu kallattii dhihaa irraa gara Keeniyaaatti dhufee kan qubate ta'uu isaa.
- Babaldhinni ummata Oromoo dhiibbaa kessaatiin kan ka'e yoo ta'u, sochiin ummata Kiikkuyyuu garuu dhiibbaa koloneeffattootaatiin ta'uu fa'a.

2. Babaldhina ummata Oromoo jaarraa 16^{ffaa} keessa taasifameen jijjiiramoonni Itoophiyaa keessatti muldhatan:

- Ummanni Oromoo naannoo haaraa qabatee irra qubachuun jiraachuu.
- Bakka qubate hunda ummatoota jiran ofitti makee nagayaan wajjin jiraachuun walmakiinsa sanyii, aadaa, amantii fi haalli jireenyaa haaraan muldhachuu.
- Ummani Oromoo baay'een isaa horii horsiisuu irraa gara qotee bulaatti jijjiiramuu fa'a.

3. Koloneeffattoota Ingliizii irratti fincila kaasuun dhaabbata siyaasaa cimaa hundeesseen qabsoo taasisen biyya isaa bilisoomseera.

4. Lafa dakee keessatti wanti ummanni akka bakka jireenya isaa irraa deemu taasisu hongee yookiin caama.

5. Naannoo lafa baddaa keessatti:

- Ummanni walitti baay'atee lafti qotiisaa walgahuu dhabuu isaa irraa kan ka'ee fi
- Barnootaa fi haala jireenyaa fooyya'aa argachuuf jecha socho'a.

Dhiibbaa Saffisaan Dabaluu Lakkoofsa Ummataa

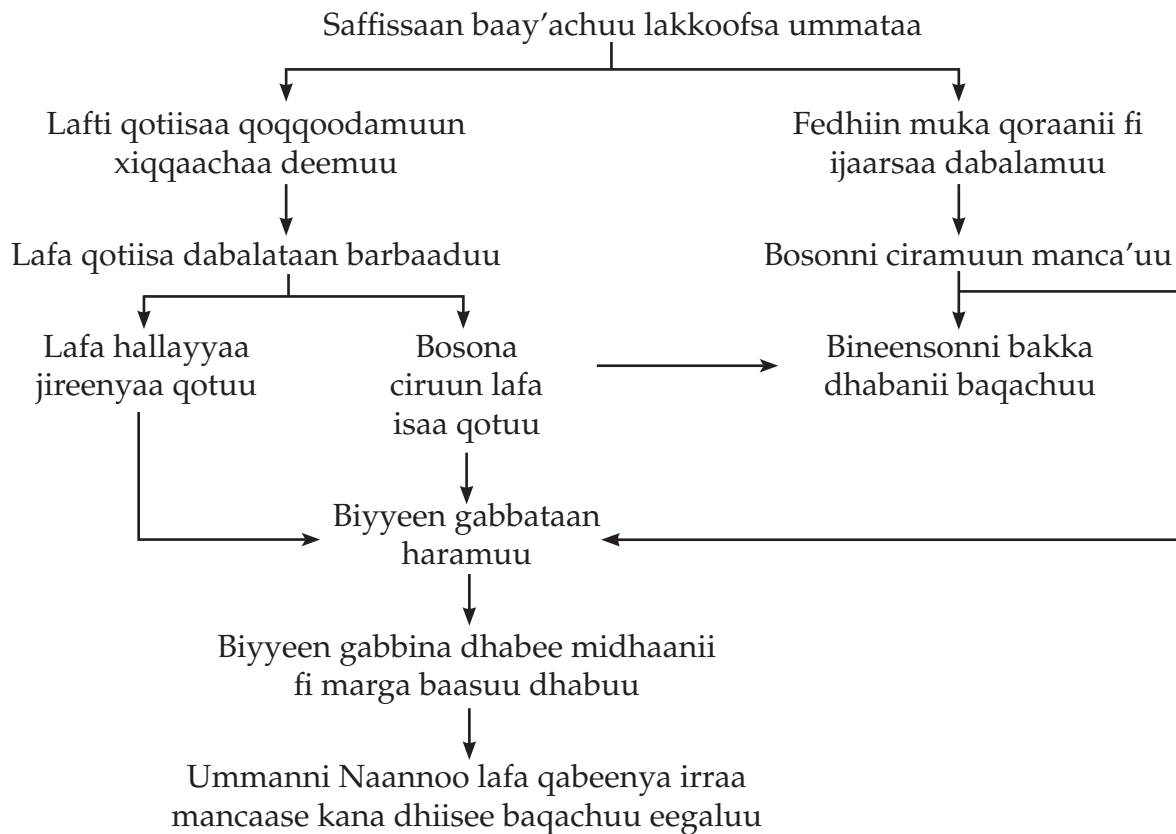
Qophii Duraa

Saffisaan baay'achuun ummataa dinagdee biyya tokko keessatti faayidaas ta'ee miidhaa qabaachuu danda'u kana barattota sirriitti qayyabachiisuuf yaada rimee kana madda adda addaa irraa dubbisuun sirriitti hubachuu barabaachisa.

Mala Baruu Barsiisuu

Saffisaan baay'achuun ummataa jechuun maal akka ta'e irratti ibsa kennuun barnoota mata duree kanaa eegalaa. Ibsa kana barattoonni hundi hubachuu isaanii erga mirkaneeffattanii booda dhiibbaa saffisaan baay'achuun ummataa:

- Qabeenya uumamaa (biyyee, bosanaa fi bineensota) irratti fidu
- Argannaa tajaajila hawaasummaa (Barnoota, Yaala, geejjiba, kkf) irratti fidu akka barattoonni garee gareen qoodamanii irratti mari'atan taasisaa.
- Marii barattoonni taasisanii booda (Gocha 1.1) chaartii armaan gadii kana ilaaluun haala kamiin saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa dhimmoota chaarticha irratti dhiyatan akka wal qabatan gabatee gurracha irratti kaasuun barattoota irratti mari'achiisaa akka hubatan taasisaa.



Barattoonni ibsa waa'ee saffisaan baay'achuu ummata magaalaa Finfinnee fi Naayiroobii akka dubbisan hojii daree kennaafi. Itti aansuun barataa/tuu tokko akka jiraataa/tuu Magaalaa Finfinneetti, kan biraa immoo akka jiraataa/tuu magaalaa Naayiroobiitti fedha isaaniitiin filadhaa. Isaanis magaalaa bakka bu'an keessatti rakkoo ummanni bakka birootii dhufe magaalota keessatti geessisanii fi rakkoo magaalota keessatti isaan irra gahu akka dabaree dabareen ibsan gaafadhaa. Yaada kana cuunfaatii ibsa gabaabaa dhimma kana irratti kennuun barattoonni sirnaan hubachuu isaanii tooftaa adda addaatiin erga mirkaneeffattanii booda barannoota kana xumuraa.

Madaallii

Barnoota mata duree kanaa barattoonni sirriitti hubachuu isaanii:

- Gaaffii fi deebii daree keessatti taasisan hordofuun
- Hojii manatti hojjatanii fidan ilaalu fi
- Yaada-rimee saffisaan baay'achuun ummataa biyya tokkoof miidhaa moo faayidaa qaba jedhanii akka irratti morman gochuun madaaluun ni dandaama.

Dhiibbaa Babaldhinni Magaalaa Jireenya Hawaasaa fi Aadaa Irratti Qabu

Qophii Duraa

Qophiin duraa mata duree kana barsiisuuf isin gargaaru yaada rimee dhiibbaa babaldhachuun magaalaa qabu hubachuudha. Kunis:

- Sababoota babaldhina maqaalaa,
- Dhiibbaa saffisaan babaldhachuun magaalaa qabu madda adda addaa irraa dubbisuun hubachuu barbaachisa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Babaldhina Magaalaa jechuun maal akka ta'e barattoota hubachiisaa. Fakkeenyaaf, dalga baldhachuun lafa baay'ee fudhachuu fi ummanni haala malee baay'achuun tajaajila barbaachisu argachuu dhabuu fida. Magaalaa keessatti haala malee baay'achuun ummataa fi dalga babaldhachuun ijaarsaa:

- Dhiibbaa qotee bulaa naannoo magaalichaa jiraatan irrann gahu
- Dhiibbaa haala jireenyaa magaalaa keessatti gahu (argannaa tajaajiloota garaagaraa irratti gahu)
- Walmakiinsa fi jijjiirama aadaa irratti fidu irratti barattonni akka mari'atan taasisaa.

Tokkoo tokkoo qabxiwwan kanneenii irratti erga barattoonni mari'atanii booda qabxiwwan gurguddoo dhimma kanaan walqabataniis kitaaba barataa keessatti dhiyaatan kan duraan dubbifanii yaadannoo qabattan walitti cuunfuun barattootaaf ibsa kennaa.

Madaallii

Yeroo mara waan barattoonni akka baratan taasifan hunda barattoonni sirnaan hubachuu isaanii madaalli walitti fufaa bifa adda addaatiin gaggeessuun mirkaneeffadhaa. Qabxii barattoonii argachuu qaban kennuun galmeeffattanii qabachuu hin dagatnaa. Madaallii keessan kana irraa ka'uun barattoota deeggarsa adda addaa barbaadaniif deeggarsa taasisaa.

Sababoota Garaagarummaa Bakka Qubannaa fi Haala Jireenyaa (Wayitii 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni barnoota mata duree kana baratanii erga xumuranii booda:

- Sababoota garaagarummaa bakka qubannaa fi haala jireenyaa ni ibsu
- Miidhaa tasgabbi dhabuun siyaasaa fi waraanni ummata irraan gahu ni ibsu.

Qophii Duraa

Meeshaaleen mata duree kana sirnaan barsiisuuf tajaajilan kaartaalee naannoo Baha Afrikaa haala qilleensa baramaa, teessuma lafaa, faca'iinsa geejjibaa fi faca'iinsa ummataa agarsiisanidha.

Mala Baruu-Barsiisuu

Barattoonni ummanni naannoo tokko tokko keessa maaliif baay'atanii akka irra qubatanii fi naannoolee biroo irra immoo maaliif haphatanii akka qubatan irratti mari'atanii akka gabaasan hojii garee kennaafi. Marii isaanii kana keessatti lafa baddaa Itoophiyaa fi lafa dakee kibba Baha Keeniyaa irra maaliif ummanni hedduuminaan akka qubachuu danda'e waliin madaalanii akka tarreessan taasisaa. Gabaasa marii isaanii barattoonni dareef akka dhiyeessan taasisaa. Gabaasa kana keessatti qabxiwwan hammatamuu qaban:

Hedduminaan qubachuuf	Hedduminaan akka hin qubanne haallan taasisan
<ul style="list-style-type: none"> ● Biyyee gabbataa ● Roobaa fi tempireecha mijaa’aa (haala qilleensaa) ● Sochiileen dinagdee kanneen akka daldalaa, Industirii fi geejjibaa jiraachuu ● Ummanni nagayaan jiraachuudha. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Haalli qilleensa baramaa mijaa’aa ta’uu dhabu <ul style="list-style-type: none"> ○ Roobni/bishaan dhabamuu ○ Tempireecharri haala malee hoo’aa yookiin diilalaa’aa ta’uu ● Biyyeen gabbataa ta’uu dhabuu ● Sochiileen dinagdee akka daldalaa, industirii fi geejjibaa keessatti babaldhachuu dhabuu ● Haalli siyaasaa tagabbaa’ina dhabe yoo waraanni uumame fa’a.

Qabxiwwan armaan olatti tarreeffaman kanneen tokko tokkoon gabatee gurraacha irratti barreessaatii haala kamiin hedduminaan yookiin haphinaan qubachuu ummataaf sababa akka ta’an barattoota irratti mari’achiisaa ibsa kenna.

Tasgabbaa’ina Siyaasaa

Wixinee kaartaa biyyoota Baha Afrikaa agarsiisu gabatee gurraacha irratti kaasi. Kana booda biyyoota:

- Erga bilisummaa isaanii koloneeffattoota irraa argatanii booda rakkoon siyaasaa tasgabbaa’inaan jirachuu ummataa irratti dhiibbaa guddaa hin finne kanneen akka Tanzaaniyaa, Keeniyaa, Jibuutii,
- Yeroo ammaa tasgabbaa’ina siyaasaa dhabuun kan ka’e ummanni jequmsa guddaa keessa jiru kan akka Somaaliyaa,
- Yeroo ammaa tasgabbaa’ina siyaasaa argatanii fuula isaanii gara misoomaatti naanneffatan kanneen akka Itoophiyaa fi Ugaandaa halluu adda addaa dibuun agarsiisaa. Itti aansuun dhiibbaa tasgabbaa’ina siyaasaa dhabuun waraana ummanni wal irratti banuun dhufu kanneen akka:
 - Bakka jireenya isaanii irraa baqatanii bahuu ummataa,
 - Haalli guddina dinagdee yaadamuu dhabuu qofa osoo hin taane innumti jiruu manca’ee dhabamuu isaa,
 - Manca’uu qabeenya uumamaa kanneen akka bosonaa fi bineensota bosonaa fakkeeniyota adda addaa fudhachuun barattootaaf ibsaa.

Madaallii

Adeemsa barchuu fi barsiisuu keessatti sochii barattoonni taasisan:

- Daree keessatti bilisaan gaaffii gaafachuu fi deebii kennuuf kaka’uumsa qabaachuu isaanii,
- Gochaa fi gilgaalota hojjatanii dhiyeessuu isaanii hordofuun madaalaa.

DEEBII GOCHA 1.1

Deebii gocha kanaa barattoonni rakkoo saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa qabu kitaaba barataa dubbisuu fi ibsa kutaa keessatti kennameef irraa hubannoo argatan irratti hundaa'anii marii gaggeessan irratti kan bu'uuredha. Kallattiin marii barattootaa:

- Olla isaanii keessatti haala jireenya maatiiwwan miseensota baay'ee qabaniif fi mieensota xiqqaa qaban walbira qabaniif akka irratti mari'atan.
- Saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa rakkoo qabeenya uumamaa fi argannaa tajaajiloota hawaasaa irratti qabu tokko tokkoon kaasanii akka irratti mari'atan qajeelchuun adeemsa isaani madaalaa.

DEEBII GILGAALA 1.4C

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. (A) Haala qilleensaa mijaa'aa fi biyyee gabbataa hojii qotiisaaf mijaa'aa ta'ee fi akkasumas magaalaawwan gurguddoon handhuura daldalaa ta'an jiraachuudha.
(B) Haala roobaa gahaa, biyyee gabbataa, daldalaa, turiizimii fi handhuura industirii ta'uudha.

2. Bakka daldalli jirutti ummanni waa gurguratee jiraatu baay'inaan waan itti seenuuf hundeeffama magaalaaf bu'uura ta'a.
3. Keeniyaa, Ugaandaa fi Ruwaandaadha.
4. ● Ummanni nagaan bahee hojjate galuu dadhaba.
● Sababa wal loluu gareewwan adaa addaatiin namoonni baay'een du'uu danda'uu
● Rakkoon akka hongee haala salphaan miidhuu danda'a.

DEEBII GAFFIILEE XUMURA BOQONNAA 1

Kutaa I: Deebii Gaaffiilee Dhugaa yookiin Soba

1. Dhugaa
2. Dhugaa
3. Dhugaa
4. Soba
5. Soba
6. Dhugaa

Kutaa II: Deebii Gaaffiilee Walitti Firoonsuu

1. C
2. A
3. D

Kutaa III: Deebii Gaaffiilee Filannoo

1. A
2. D
3. C
4. B
5. A
6. A
7. D
8. C
9. C
10. A

Kutaa IV: Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Kufaatii Mootummaa Aksumiif sababa ta'uu kan danda'e amantiin Islaamaa babaldhatee naannoo Galaana Diimaa qabachuu isaatiin daldalli biyya alaa jalaa kufuu fi fincilli keessaa irratti ka'uu isaati.
2. Qonni walmakaa qonnaan bulaan tokko hojii qotiisaa fi horsiisa beeladaa wal cinaatti gaggeessuudha. Faayidaan irraa argamu:

- A. Galii karaa lamaan oomisha qotiisaa fi horsiisa beeladaa irraa argachuu.
 - B. Bu'aa oomisha qotiisaa irraa argatu nyaata beeladaaf oolchuu danad'uu
 - C. Dikeen beeladootaa lafa qotiisaaf xaa'oo uumamaa (compost) ta'uun oomishinni akka dabalu taasisuu fa'a.
3. Lafti gaarreen gurguddaa baay'ee diilallaa'aa ta'uu isaa fi bu'aa bahiin waan itti baay'atuuf qubannaaf mijaa'ina dhabuu fa'a.
4. Haallan yeroo ammaa ummanni bakka jireenya isaa irraa buqqa'ee akka deemu taasisan:
- A. Ta'eewwan uumamaa kanneen akka caamaa wayita mudatan ummanni bishaanii fi waan nyaatu dhabuu irraa kan ka'een,
 - B. Walitti bu'iinsa gareewaan adda addaa jidduutti ka'uun lola uumamuun ummanni tasgabbaa'ee jiraachuu dhabuu irraa kan ka'een fa'a.
5. Rakkoo ummanni baadiyyaa irraa gara magaalatti karooraa malee baay'inaan galuun fidu akka fakkeenyaatti Magaalaa Finfinnee fudhannee yoo ilaalle:
- A. Lakkoofsi hoji-dhabeeyyii magaalicha keessatti akka dabalu taasiseera
 - B. Hanqinni mana jireenyaa akka uumamu ta'eera.
 - C. Namoonni baay'een kiraan mana jireenyaa magaalaa keessaa ol ka'aa waan ta'eef kaffaluu hin danda'an. Kanaafuu, karaa irra jiraachuuf dirqisiifamaniiru. Kunis qulqullina magaalaa irratti dhiibbaa guddaa uumeera.
 - D. Ijaarsi seeraan alaa akka babaldhatu taasisuun miidhagina magaalaa gad buusuu bira darbee tajaajila hawaasummaa kanneen akka bishaan qulqulluu, ibsaa elektirikaa fi geejjibaa waliin gahuu irratti dhiibbaa guddaan akka uumamu ta'eera.

Lafa Irra Jiraannu

(Wayitii Ramadame: 19)

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Boqonnaa kana barataniis erga xumuranii booda:

- Ardiilee fi qaamman bishaana'oo addunyaa addaan baafatu, bishaan dachee irraa (fresh water) fi garbawwan gurguddaa (saltic water) waliin madalaanii ni himu.
- Haala teessuma Lafaa naannoo Baha Afrikaa ni himu.
- Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa addaan baafachuun qabiyyee baqqaana qilleensaa isa lafatti aanuu (jalaa) ni tarreessu.
- Wixnee kaartaa teessuma lafaa garaagaraa agarsiisu halluuwwan, mallattoolee fi fak-kiiwwan adda addaatti fayyadamuun ni kaasu.

Qabxiwwan Ijoo

Fuulli lafaa dachee fi qaamman bishaana'oo jedhamuun bakka lamatti hirama. Dacheen qaama fuula lafaa jabaataa ardiilee torbatti hiramuuudha. Teessumni lafaa qaama dachee gaarreen, sulullanii fi lafa diriiraa of keessatti hammatee argama. Qaamman bishaana'oon fuula lafaa 70% uwwisee argama. Garbawwan Gurguddoon, Galaanonni, Harawwanii fi Laggeen qaamman bishaana'oo kana keessatti ramadamu.

Haalli teessuma lafaa Naannoo Baha Afrikaa gaarreen dhedheeroo, sulullan garaagaraa fi lafa dakee diriiraa baldhaa hammatee argama. Qaamman bishaana'oon akka Garba Guddaa Hindii, Galoo Galaana Eedanii fi Galaana Diimaa naannicha marsanii argamu. Qaama lafa naannichaa irratti laggeenii fi harawwan baay'eetu argama. Qabeenyi bishaanii misooma dinagdeef faayidaa olaanaa qaba.

Lafti qilleensa atimoosfeera jedhamuun marfamtee argamti. Atimoosfeerri baqqaanota afur qaba. Qilleensi naannawa lafaa carallaa biftuu lubbu qabeeyyii irratti miidhaa fidu ittisu fi jiidhinsaa fi hoo'a lafa irraa akka hin jijjiiramne ittisuuf fayyada.

Meeshaan qaama lafaa baldhaa gad xiqqeessee akka bakka tokkotti muldhatu taasisu kaartaa jehama. Kaartaan mallattoolee, fakkiiwwanii fi halluu adda adda qaamman fuula lafaa irratti argaman bakka bu'anii agarsiisanitti fayyadamuun kaafama.

2.1. FUULA LAFAA (WAYITII 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana baratani erga xumuranii booda:

- Ardiilee addunyaa ni tarreessu.
- Garbawwan Gurguddoo addunyaa ni himu.

Qophii Duraa

Mata duree xiqqaa kana sirnaan barsisuuf dursaan:

- Kaartaa addunyaa ardiilee torban, garbawwan gurguddoo addunyaa arfan, laggeenii fi harawwan addunyaa agarsiisan qopheeffadhaa.
- Barreeffamoota waa'ee ardiilee, faca'iinsa qaamman bishaana'oo fi faayidaa qaamman bishaana'oon guddina dinagdeetiif qaban irratti ibsa kennan dubbisuun hubannoo keessan gabbifadhaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Waa'ee fuula lafaa ibsuu eegaluun dura lafti maal akka taate barattoonni hubannoo akka argatan ibsa kitaaba barataa keessatti kenname sirriitti erga dubbiftanii booda haala barattoonni hubachuu danda'aniin barsiisaa. Kanatti aansuun lafti dachee fi qaamman bishaana'ootti kan hiramte ta'uu ishii dacheen immoo ardiilee torbatti hiramuu ishii chaartii gabate gurraacha irratti kaasuun agarsiisaa.

Kaartaa adduynaa qopheeffattanitti fayyadamuun bakka argama:

- Ardiilee torbanii,
- Garbawwan gurguddoo arfan,
- Galaanoota, harawwanii fi laggeen itti agarsiisaa.

Wantoota ofii keessanii barattootatti agarsiifan kanneen barattoonni tokko tokkoon bahanii ardiilee fi garabawwan gurguddaa sadarkaa baldhina isaaniitiin tarreessaa akka agarsiisan qajeelchaa. Kana malees, laggeen dheerinaa fi baay'ina bishaan qabaniitiin addunyaa irratti beekaman, galaanotaa fi harawwan gurguddoo ardiilee garaagaraa keessatti argaman akka agarsiisan dabaree dabareen affeeraa. Xumura irrattii ardiilee, qaamman bishaana'oo fi faayidaa qaamman bishaana'oon dhala namaaf kennan irratti ibsa gabaaduu kennuun guduunfaa.

Madaallii

Sochii barattoonni kutaa keessatti guyyaa guyyaan raawwatan hordofuun madaalaa.

DEEBII GOCHA 2.1

Deebii gocha kanaa hojii barattootaa ilaaluun kan murteessitan ta'a. Garuu, barattoonni gocha kana akka sirriitti hojjatan wixinee kaartaa addunyaa fi kaartaa Afrikaa sulula laga Naayil agarsiisu gabatee gurraacha irratti yookiin waraqaa baldhaa irratti kaasuun kutaa keessatti maxxansuun akka barattoonni dabtara isaanii irratti garagalfatanii gochicha irratti hojjatan haala mijeessaafi.

2.2. HAALLAN TEESSUMA LAFAA GURGUDDOO BAHA AFRIKAA (WAYITII 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa barataniis erga xumuranii booda:

- Haallan teessuma lafa Baha Afrikaa gurguddoo addaan baasuun ni ibsu
- Barbaachisummaa sulula guddaa qiinxamaa ni tarreessu.

Qophii Duraa

Gara dareetti barsiisuuf osoo hin seeniin dura fakkiiwwan haala teessuma lafaa agarsiisuu fi kaartaa fiizikaalaa naannoo Baha Afrikaa qopheeffadhaa.

Mala Baruu Barsiisuu

Barnoota kana teessumni lafaa maal akka ta'e akka ibsan barattoota gaafachuun eegalaa. Itti aansuun qaamman lafaa naannoo mana barnootichaatti argaman maqaa ittiin waamaman akka barattoonni himan gaafadhaatii gabatee gurraacha irratti barreessaa. Wayita qaamman lafaa barattoonni tarreessan kanneen maqaan barreessitan lafa olka'oo, lafa diriiraa fi sulullan jedhan jalatti barreessuun agarsiisaa. Sana booda teessumni lafaa qaamman lafaa naannoo keenyatti muldhatu kanneen akka gaarreenii, lafa diriiraa fi sulullanii kan ofkeessatti qabatu ta'uu isaa ibsaafi.

Haaluma kanaan naannoo Baha Afrikaa keessatti teessumni lafaa garaa garaa kan argamu ta'uu isaa kaartaa teessuma lafaa agarsiisutti fayyadamaa barattootaaf ibsaa.

Kana jechuun:

- Naannoo lafti olka'oon baay'inaan itti argamanii fi gaarreen gurguddoo maqaan tarreessuun
- Sulula qiinxamaa guddaa fi naannoo itti argamu
- Naannoo lafti dakee itti argamu kaartaa irratti itti agarsiisaa.

Qaamman lafaa kaartaa irratti halluu adda addaatiin bakka bu'ee muldhatu kana barattoonni ilaalanii biyyoota Baha Afrikaa qaamni lafa isaanii baay'inaan lafa dakee yookiin lafa olka'aa keessatti argaman akka himan gaafadhaa. Kaartaa irratti ilaalanii biyyoota Baha Afrikaa keessaa kan sululli qiinxamaan guddaan hin xuqune yoo jiraate ilaalanii akka addaan baafatan gaafadhaa.

Madaallii

Sochii barattoonni kutaa keessatti taasisanii fi gaaffiiwwan adeemsa baruubarsiisuu keessatti dhiyaataniif deebii kennan irratti hundaa'uun madaalaa.

DEEBII GOCHA 2.2

1. Baha Afrikaa keessatti biyyoota gaarreen dhedheeroo hin qabne keessaa akka fakkeenyaatti Somaaliyaa, Jibuutii fi Sudaan fudhachuu ni danda'u.
2. Fakkii 2.3 Kitaaba barataa keessaa ilaalanii karaa sululli qiinxamaan irra darbu hubachuun kaartaa qopheeffatan irratti halluu dibanii agarsiisuu ni danda'u. Wixinee kaartaa Baha Afrikaa barattoonni gocha kana irratti hojjatan madda irraa kaafatan itti himuun haala mijeessaaf.

DEEBII GILGAALA 2.1

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

- (A) Viiktoriyaa fi Xaanaa
- (B) Itoophiyaa, Keeniyaa fi Taanzaaniyaa

- (C) Jibuutii
- (D) Itoophiyaa, Ugaandaa, Ruwaandaa, Burundii, Keeniyaa fi Taanzaaniyaa.

2.3. QABEENYA BISHAAN BAHAA AFRIKAA (WAYITII 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni Erga Barnoota kana xumuranii booda:

- Maqaa galaanota, laggeenii fi harawwan Baha Afrikaa ni tarreessu.
- Amallan bishaan qulqulluu (fresh water) fi bishaan galanaa (soogidda) qabu wal bira qabanii madaaluun ni ibsu.

Qophii Duraa

Mata duree kana barsiisuuf osoo daree hin seenin dura Kaartaa Afrikaa qopheeffachuun of harkatti qabachuun barbaachisaa ta'a. Kitaabolee qaamman bishaana'oo Bahaa Afrikaa ilaalchisee barreeffaman dubbisuun of qopheessuun gaariidha.

Mala Baruu-Barsiisuu

Ibsa Qaamman bishaana'oo Baha Afrikaa irratti osoo ibsa hin kennin dura barattoonni hanga beekan maqaa qaamman bishaana'oo naannoo baha Afrikaa fi bakka argama isaanii akka himan gaafadhaa. Isa booda dogoggora qaban sirreessuufiin bakka argama qaamman bishaana'oo kitaaba barataa irratti tarreeffaman kaartaa Afrikaa irratti agarsiisaa. Itti aansuunis qaamman bishaanna'oo kanneen irratti ibsa gahaa kennaafi.

Dhuma irrattis garaagarummaa bishaan qulqulluu (fresh water) fi bishaan soogiddaa gidduu jiru sirriitti akka hubatan gargaaraa. Faayidaa bishaan qulqulluun qabu isa bishaan soogiddaa waliin walbira qabuun ibsaafi. Qaamman bishaanna'oo qulqulluu ta'anii fi sogiddaawoo ta'anis fakkeenya fudhachuun hubachiisaa.

Madaallii

- Barnoota daree keessatti kenname hubachuu isaanii mirkaneeffachuuf gaaffiilee qopheeffachuun daree keessatti gaafadhaa.
- Gareetti hiruun argama qaamman bishaanii Baha Afrikaa irratti barreeffama qopheessanii dhufuun daree keessatti akka dubbisan gochuun madaalaa.

DEEBII GOCHA 2.3

Wixinee kaartaa barattoonni kaasanii:

- (A) Laggeen gara Garba Guddaa Hindiitti yaa'an Waabii Shabale, Jubbaa, Taanaa fi Ruvumaadha.
- (B) Harawwan sulula Guddaa Qiinxamaa Damee Dhihaa keessatti argaman Albarti, Idiwardi, Kiivuu fi Taangaanikaadha. Isaan kanneen akka barattoonni kaartaa irratti kaasanii agarsiisan haala mijeessaafi.

2.4. BAHAFRIKAATTI FAAYIDAA BISHAANI MISOOMA DINAGDEE KEESSATTI QABU (WAYITII 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni erga barnoota kana xumuranii booda:

- Baha Afrikaatti faayidaa bishaan guddina misooma dinagdee keessatti qabu ni ibsu.
- Fakkeenyota ijoo ta’an addaan baasuun ni kennu.
- Bishaan faayidaa tarsiimoo qabaachuu isaa ni ibsu.

Qophii Duraa

Faayidaa bishaan misooma dinagdee keessatti qabu irratti barreeffamoota jiran dubbisuun of qopheessaa. Kaartaa Afrikaas of harkatti qabadhaa, sababni isaas yeroo marii barattoota waliin gaggeessitan argama qaamman bishaanna’oo kanneenis itti agarsiisuun barbaachisaa ta’a.

Mala Baruu Barsiisuu

Faayidaa bishaan misooma biyya tokkoof qabu hanga beekan akka himan gaafadhaa! Isa irraa ka’uun mata duricha mariif banaa taasisaa. Marii barattoota hordofuun bakka isaan irratti dogoggoran sirreessuufiin ibsa dabalataa kennaafi.

Madaallii

- Daree keessatti gaaffii tokko tokko kaasuun hangam akka isaan hubatan mirkaneeffadhaa!
- Faayidaa bishaanii irratti gareen hiramani barreeffamaan daree keessatti akka dhiyeessan taasisaa.

DEEBII GOCHA 2.4

Barattoonni wixinee kaartaa biyyoota Sudaanii fi Itoophiyaa agarsiisu kaasanii:

- Bakka qotiisni jallisii Gaaziraa itti argamu,
- Laggeen Itoophiyaa keessatti humna elektirikii maddisiisaa jirani fi piroojeektiin ijaarsa irratti gaggeeffamaa jiru halluu addaa dibuun akka agarsiisan gargaaraa.

2.5. QILLEENSA MARSAA LAFAA (WAYITII 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni barnoota mata duree kanaa baratani erga xumuranii booda:

- Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa addaan baasanii ni ibsu.
- Qabiyyeewwan qilleensa marsaa lafaa baqqaana gad aanaa keessatti argaman ni tarreessu.
- Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa fakkii kaasuun irratti ni agarsiisu.

Qophii Duraa

Kitaaba barataa fi maddawwan biroo irraa waa'ee maalummaa, qabiyyee fi faayidaa qilleensa marsaa lafaa dubbisuun hubannoo keessan cimsadhaa. Kana malees, fakkii waa'ee baqqaanota qilleensa marsaa lafaa agarsiisu kitaaba barataa keessaa kaasuun kutaa mata duree kana itti barsiiftan keessatti fannisaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Gara ibsa mata duree kanaatti osoo hin seeniin dura qabxiwwan 1-3 waa'ee qilleensa baramaa ilaalchisee kitaaba barataa keessatti dhiyaate barattoonni tokko tokkoon kaasanii waan beekan akka himan taasisaa. Haala kanaan barattoonni waan beekan irratti osoo gara mata duree tokko barsiisuutti hin seeniin dura akka yaada kaasan gochuun barnoota kennamu akka sirriitti hordofan taasisa.

Erga yaada barattoota dhaggeeffattanii booda maalummaa, qabiyyee fi baqaanota qilleensa baramaa irratti ibsa kennaa. Haala baqqaanota qilleensa baramaa arfan irratti fakkii qapheeffatanitti fayyadamaa barattoonni sirriitti akka hubatan taasisaa. Itti aansuun faayidaa tokko tokkoo baqqaanonni qilleesa marsaa lafaa kennan; fakkeenyaaf:

- Baqqaana roobni keessatti uumamu, tempireecha fuula lafaa irraa to'achuuf gargaaru
- Adeemsa xiyyaarotaa fi carallaa altiraavaayoleetii akka lafa irra gahee balaa hin uumne ittisuuf gargaaruu fi kanneen kana fakkaatan tokko tokkoon kaasuun barattoota hubachiisaa.

Madaallii

1. Hirmaannaa tokkoo tokkoon barataa/ttuu gaaffiiwwanii fi mariiwwan adeemsa baruu-barsiisuu keessatti ka'u irratti taasisan hordofuun madaalaa.
2. Gilgaala 2.2 kitaaba barataa keessatti dhiyaate hojjachiisuun bu'aa isaanii ilaaluun madaalaa.

Hubachiisa: Yeroo mara madaallii gaggeessuun kan fayyadu barattoota cimina qaban akka dabalataan cimani deeman jajjabeessuuf, warra dadhabina qaban immoo deeggarsa barbaachisu gochuuf akka ta'e hin dagatiinaa.

DEEBII GILGAALA 2.2

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. ● Tirooppoosfeerii-----17km
 - Istiraatoosfeerii-----50km
 - Meesoosfeerii-----90km
 - Tarmoosfeerii-----hin beekamu
2. Naayitroojiinii, oksijiinii, argoonii kaarboon daayoksaayidii
3. Qilleensi oozonii carallaa biiftuu altiraavaayoleetii fuula lafaa irra gahee lubbu qabeeyyii irratti miidhaa fiduu danda'u ittisuuf fayyada.

4. Qilleensi marsaa lafaa garri jalaa carallaa dheeraa lafa irraa ka'uun hoo'a malee kan biiftuu irraa dhufuun miti. Sababni isaa carallaan biiftuu weevii (light wave) gabaabaan deemu wanti irra qubatee qilleensi akka hoo'u taasisu waan hin jirreef akkuma jiruun keessa darbee fuula lafaa irra gaha. Lafti hoo'a argatte kana deebistee ol calaqqisiisuun qilleensa naannoo lafaa hoo'iisti.

2.6. MALLATTOOLEE FI FAKKIIWWAN KAARTAA BEEKAMOO (WAYITII 5)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonnii erga mata duree kana baratani booda:

- Faayidaa halluuwwan kaartaa irraa ni dinqisiifatu.
- Mallattoolee fi fakkiwwan beekamoo kaartaa irratti itti fayyadaman addaan ni baafatu.
- Wixinee kaartaa kaasanii irratti odeeffannoo dabarsuuf mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoon ni fayyadamu.
- Furtuu kaartaa salphaa ta'e ni hojjatu.

Qophii Duraa

- Kaartaa istaandaardii eegee halluuwwan adda addaa dibamuun kaafamee fi ibsa handaara kaartaa guutuu qabu dursaan barbaadaa qopheeffadhaa. Oodeeffannoo handaara kaartaa (key) waa hedduu of jalaa qaba. Fakkeenyaaf:
 - Bifa halluuwwanii tokko tokkoon fudhachuun maal akka bakka bu'an agarsiisa.
 - Tokkoo tokkoon mallattoolee kaarticha irratti maal bakka bu'anii akka kaafaman hiikkaa kenna.
 - Iskeeliin kaartaa hammam akka ta'e ni agarsiisa.
 - Bara kaartich itti maxxanfamee fi kanneen kana fakkaatan ibsuuf fayyadda.

Kitaaba barataa fi maddoota biroo irraa dubbisuun waa'ee halluuwwanii, mallattoolee fi fakkiwwan kaartaa irratti faayidaa kennanii, akkasumas ibsa handaara kaartaa irratti osoo barsiisuuf gara dareetti hin galiin dura sirriitti hubadhaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Mata duree kana kaartaan maal akka ta'e akka ibsan barattoota gaafachuun eegalaa. Ibsa barattootaa walitti cuunfuu fi kan kitaaba barataa keessatti kenname irratti hundaa'uun maalummaa kaartaa barattootaaf ibsaa.

Kaartaa qopheeffattan bakka barattoonni hundi sirriitti arguu danda'anitti fannisuun gosoota halluu kaartaa irratti:

- qaama lafaa irratti olka'iinsa lafaa bu'uura godhatanii dibaman
- qaamman bishaana'oo irratti gadifageenya bishaanich qabuun dibaman addaan baasuun barattootatti agarsiisaa akka hubatan taasisaa.

Kana malees, fakkiwwanii fi mallattooleen gosa hedduu kaartaa irratti tajaajila kennan fakkeenya kitaaba barataa keessatti fakkii 2.7 irratti kennamee fi kaartaa itti fayyadamaa jirtanii ilaaluun maaltu maal bakka bu'ee kaartaa irratti akka kaafamu itti agarsiisaa barattoota qayyabachiisaa. Dhuma irratti barattoonni wixinee teessuma lafaa naannoo isaaniitti argamanii kaasanii:

- Itti fayyadama halluu olka'iinsa lafaatiin
- Mallattoowwanii fi fakkiwwan manneen jireenyaa, mukkeen, laggeen, daandiiwwan gosa garaa garaa, manneen amantii fi mana barnootaa agarsiisuuf itti fayyadaman
- Iskeelii wixinee kaartaa kaasanii akka agarsiisan hojii manaa kennaafi.

Madaallii

1. Hoj-manee kennitaniif tokkoo tokkoon barataa/ttuu hojjachuu isaa/ishii ilaaluun erga mirkaneeffattanii booda dogoggora qaban akka sirreeffatan gargaaraa.
2. Hiikkaa mallattoolee gilgaala 2.3 irratti dhiyatee akka barreessan gochuun madaalaa.

DEEBII GILGAALA 2.3

Deebii Gaaffii fakkii 2.8

1. Muka
2. Karaa
3. Laga

4. Mana jireenyaa
5. Bataskaana
6. Masgiida

DEEBII GAAFFIILEE XUMURA BOQONNAA 2

Kutaa I: Deebii Gaaffiilee Dhugaa yookiin Soba

1. Dhugaa
2. Soba
3. Dhugaa

Kutaa II: Deebii Gaaffiilee Walitti Firoonsuu

1. E
2. B
3. D
4. A
5. C

Kutaa III: Deebii Gaaffiilee Filannoo

1. B
2. D
3. B
4. D
5. C
6. A
7. D
8. A

Kutaa IV: Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Harri qaama bishaanii xiqqaa ardiilee irratti argamu yoo ta'u, galaanni qaama bishaanii garba guddaa gad ta'ee gara qaama lafaatti seenuudha.
2. Haala qilleensaa cimaa kan akka bubbee cimaa fi duumessaa irraa bilsa ta'uufi.
3. Wantoota kaartaa irratti muldhatan bakka bu'anii agarsiisuuf fayyadu.
4. Viktooriyaa fi Xaanaadha.

Naannoo Keenya

(Wayitii Ramadame: 14)

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barattoonni barnoota boqonnaa kanaa baratanii xumuran:

- Naannoo Baha Afrikaa keessatti gosootaa fi faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa, akkasumas, haallan biqiltootaa fi bineensota kanneen irratti dhiibbaa uuman addaan ni baafatu.
- Sababootaa fi dhiibbaa dhalli namaa naannoo uumamaa irraan gahu ni hubatu
- Maloota kunuunsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa akkasumas barbaachisummaa Paarkiiwwan biyyoolessaa ni ibsu.
- Sochii kunuunsa naannoo isaanii keessatti taasifamu irratti hirmaachuuf fedhii qaban hojiin ni agarsiisu.

Qabxiwwan Ijoo

Biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa dhiibbaa namaatiin ala haallan uumamaatiin kanneen faca'anii argamaniidha. Haallan uumamaa guddinaa fi faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa fidan, haala qilleensa baramaa, teessuma lafaa fi gabbina biyyeeti. Naannoo Baha Afrikaa keessatti faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa guddaa kan uumu teessuma lafaati. Gabbinni biyyee fi haalli qilleensa baramaas teessuma lafaa kana irratti hundaa'ee garaagarummaa qabuun facaatii biqiltootaa irratti dhiibbaa uumu.

Faca'iinsi bineensota bosonaas faca'iinsa biqiltootaa kana irratti hundaa'a. Naannoo lafa dakee marga qabu keessa bineensota gurguddootu jiraata. Naannoo Badda-daree fi Baddaa bosonni margu keessatti bineensota qaamaan xixiqqoo gosa garaa garaatu baay'inaan argama. Naannoo lafa Baddaa Diilallaa'aa biqiltoonni sababa diilallaa'inaatiin gara micireetti jijjiiramu keessatti bineensonni argaman baay'ee muraasa kan ta'aniidha.

Lakkoofsa ummataa yeroo yeroon dabalaa dhufeen bosonni muka qoraanii fi ijaarsaa argachuuf ciramaa dhufe. Lafa qotiisaa argachuufis sadarkaa olaanaan ciramaa dhufuun saffisaan akka manca'u ta'e. Bineensonni bosonaas waan nyaatanii fi bakka jireenyaa dhabuun akka badan ta'eera. Haala kanaan walqabatee qilleensi baramaan akka jijjiiramu ta'eera. Gammoojjummaan babaldhachaa dhufeera. Kana irraa kan ka'een naannoo Baha Afrikaa keessatti namoonni baay'een beelaaf saaxilamaniiru. Bakka jireenyaa isaanii irraayyis akka buqqa'anii deeman ta'eera.

Dhalli namaa rakkoo biqiltoota uumamaa ciruun ofitti fide kana kan furuu danda’u isuma ta’uu isaa beekuu qaba. Biqiltoota uumamaan yeroo ammaa jiran kunuunsee kan qabuu fi haaraas dhaabee kunuunsee akka guddatan kan taasisu yoo ta’e rakkoo babaldhina gammoojjummaan dhufu kana furuu ni danda’a. Bakka biqiloonni uumamaa sirnaan kunuunfamarii argamanitti bineensonni bosonaas deebi’anii jiraachuu eegaluun wal horu. Haala kanaan biqiltoota kunuunsanii qabachuun gabbina biyyee eeguu fi haala qilleensaa mijaa’aa uumuuf faayidaa olaanaa qaba.

3.1. BIQILTOOTA UUMAMAA FI BINEENSOTA BOSONAA NAANNOO BAHAFRIKAA (WAYITII 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana baratani xumuran:

- Haala jireenya bineensota bosonaa fi faca’iinsa biqiltoota uumamaa wajjin wal bira qabuun ni ibsu.
- Akkaataa bineensonni bosonaa naannoo jireenya isaanii keessa itti jiraatan ni mirkaneeffatu.

Qophii Duraa

- Gosaa fi faca’iinsa biqiltoota uumamaa, haallan faca’iinsa bosonaa fi naannoo jireenya bineensota bosonaa madda adda addaa irraa dubbisuun hubannoo keessan cimsadhaa.
- Meeshaalee deeggarsa barnootaa kanneen akka suuraawwan biqiltoota lafa miciree naannoo gammoojjii, bosonaa fi miciree naannoo gaarreen diilallaa’aa, akkasumas bineensota gosa adda addaa agarsiisan walitti qabadhaa.
- Kaartaa Afrikaa faca’iinsa biqiltootaa agarsiisu qopheeffadhaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Jechoota bosona, lafa margaa fi miciree jedhan gabatee gurraacha irratti barreessuun garaarummaa isaanii akka ibsan barattoota gaafadhaa. Itti aansuun fakkiiwwan gosoota bosona kanneenii irratti walitti qabattan barattootatti tokko tokkoon agarsiisuun gosa kam akka bakka bu’an akka himan gaafadhaa. Gosoota biqiltoota fakkii irratti addaan baafattan naannoo Baha Afrikaa keessatti eessa eessatti akka argaman akka himan erga gaafattanii booda kaartaa Afrikaa qopheessitan irratti itti agarsiisaa. Fakkiiwwan bineensotaa qopheeffattanis tokko tokkoon barattootatti agarsiisuun gosa biqiltuu kamii keessa akka jiraatan kaartaa irratti itti agarsiisaa. Fakkeenyaaf, gosoota bineensotaa naannoo lafa gammoojjii Itoophiyaa, lafa margaa Keeniyaa fi bosona biyya Ugaandaa keessa jiraatan dabaree dabareen fakkii isaanii itti agarsiisuun akka barattoonni hubatan taasisaa.

Madaallii

Adeemsa baruu-barsiisuu keessatti madaalliin sochii tokkoo tokkoon barattootaa hoji - manee fi hojii daree hojjatani dhiyeessuu irratti, hojii garee, gaaffiilee gaafachuu fi deebisuu irratti qaban hordofuun madaalaa.

DEEBII GILGAALA 3.1A

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. (A) Facaatii biqiltootaa irratti dhiibbaa kan uumu teessuma lafaa, qilleensa baramaa, gabbina biyyee fi gocha namaati.
(B) Facaatii bineensotaa irratti dhiibbaa kan uumu gosa biqiltootaa, qilleensa baramaa fi gocha namooti.
2. Biqiltoonni bakka jireenyaa fi nyaata bineensota bosonaati.
Dikeen bineensota irraa argamu immoo gabbina biyyee dabaluu guddina biqiltootaaf bu'aa buusa.
3. (A) Bosonni Ugaandaa mukkeen gurguddoo fi biqiltoota biroo jalaan biqilan gosa baay'ee kan of keessaa qabuudha. Bineensonni askeessa

jiraatan bineensota qaamaan xixiqqoo ta'an kanneen akka simbirrootaa fi gosa jaldeessa garaa garaati.

(B) Lafa margaa Maasaay Maaraa keessatti baay'inaan kan argamu marga qulqulluudha. Bineensota gurguddoo marga nyaachuun jiraatan gosa hedduutu keessatti argama. Bineensonni foon nyaatanis ni argamu.

(C) Lafa gammoojjii Itoophiyaa keessatti gosti biqiltuu argamu miciree qoraatta'oodha. Margi gahaanis hin argamu. Kanaafuu, bineensonni marga nyaatanis ta'ee bineensota biroo nyaachuun jiraatan muraasatu keessatti argama.

Haallan Baha Afrikaa Keessatti Faca'iinsa Biqiltoota Uumamaa fi Bineensota Bosonaa Murteessan (Wayitii 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana baratani erga xumuranii booda:

- Haallan gurguddoo faca'iinsa biqiltoota uumamaa murteessan addaan baasuun ni ibsu.
- Baay'ina ummataa dabalaa deemuun miidhaan naannoo irra gahu bineensota bosonaas kan miidhu ta'uu isaa ni ibsu.
- Faayidaa biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa Baha Afrikaa keessatti guddina aadaaf qaban ni ibsu.
- Galiin turiizimii irraa argamu eegumsaa fi kunuunsa bineensota bosonaa fi naannoo jireenya isaaniitiif godhamu kan gargaaru ta'uu ni hubatu.

Qophii Duraa

Haallan uumamaa fi sochiin namaa haala kamiin faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa irratti akka dhiibbaa uumu kitaaba barataa fi maddoota biroo irraa dubbisuun dursaan hubannoo keessan cimsadhaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Mata duree baranichaa gabatee gurraacha irratti barreessuun baranoota guyyaa eegalaa. Itti aansuun jechoota akka "faca'iinsaa" fi "murteessaa" jedhan akka barattoonni hiikkaa isaanii hubachuu danda'an mari'achiisaa ibsaafi. Kana boodas, wantoota faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa uuman:

- Haallan uumamaa
 - Gocha namaan
- Tarreessanii haala kamiin akka tokkoo tokkoon isaanii dhiibbaa uuman fakkeenyaaf, dabalaa deemuu oo’aa fi badaa deemuu sanyii bineensota tokko tokkoo irratti mari’atanii akka gabaasan hojii garee kennaafi.

Barattoonni adeemsa hojii garee raawwachu keessatti fakkeenya naannoo jireenya isaanii fudhatanii biqiltootaa fi bineensota duraan turan garuu yeroo ammaa hin jirre namoota beekan gaafatanii akka yaada isaanii gabbifatan haala mijeessaafi.

Xumura irratti wantoota barattoonni gabaasa isaanii keessatti dhiyeessan, kitaaba barataa fi maddoota biroo irraa dubbifatanii argattan walitti cuunfuun ibsaa fi yaadannoo gabaabaa barattootaaf kenna.

Madaallii

Marii garee garee keessatti gaggeessanii gabaasa dhiyeessan irratti barattoonni hundi walqixa hirmaachuu isaanii, ibsa kennitan sirnaan hordofanii hubachuu danda’uu fi gilgala 3.1B hojjachuu isaanii hordofuun madaalaa.

DEEBII GILGAALA 3.1B

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Qilleensa baramaa (rooba, tempireechara), biyyee fi teessuma lafaa.
2. Lakkoofsi ummataa hanga dabalaa deemu muka qoraanii fi ijaarsaaf argachuuf, lafa qotiisaa dabalataan argachuuf bosonni ciramee ni manca’a. Bosonni ciramnaa bineensonni bakka jiraatanii fi waan nyaatan dhabanii gara biraatti baqatu.

3. Deebiin gaaffii kanaa kan barattoonni hawaasa naannoo irraa bakka biqiltoonni fi bineensonni aadaa hawaasichaa keessatti qaban qorataniid fidan waan ta’eef raawwii isaanii ilaaluun madaalaa.
4. Biqiltoonni fi bineensonni sirnaan qabamanii turiistoota kan hawatan yoo ta’e galiin kana irraa argamu naannoo kunuunsuuf ni fayyada.

3.2. SABABA SOCHII NAMOOTATIIN JEEQUMSA NAANNOO KEENYA IRRA GAHU (WAYITII 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barataniid erga xumuranii booda:

- Sababban miidhaa dhalli namaa naannoo uumamaa irraan gahu madaaluun ni ibsu.
- Sababa sochii dhala namaatiin miidhaawwan biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa irra gahan addaan baasuun ni ibsu.

Qophii Duraa

Sababa saffisaan baay’achuu lakkoofsa ummataatiin saffisaan mancaasuun qabeenya akka biqiltoota uumamaa, bineensotaa fi biyyee fideera. Dhimmoota kanneen barattoonni sirriitti hubatanii gahee kunuunsaa bahuu akka danda’an sirriitti hubachiisuu qabdu. Kana gochuuf dursitanii hubannoo dhimma kana irratti qabdan cimsachuun isin irraa eegama. Kanaafuu, kitaaba barataa fi maddoota biroo kanneen akka gaazexaa, barrullee fi kitaabolee adda addaa dursaan dubbiisuun of qopheessuu qabdu.

Suuraawwanii fi fakkiwwan akka meeshaalee deeggarsaatti isin fayyaduu danda’an wantoota dubbifan irraa walitti qabadhaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Waa’een cirama bosonaa kun mata dureewwan lamaan armaan olii keessatti irra deddeebi’amee dhiyaateera. Kunis xiyyeeffannaa guddaa kan barbaadu ta’uu isaa muldhisa. Kanaafuu, isinis xiyyeeffannaa guddaa itti kennitanii barattoonni gahee isaan irraa eegamu bahuu akka danda’an tooftaa adda addaatiin sirriitti hubachiisaa. Tooftaaleen ijoon itti fayyadamuu dandeessan:

- Gaaffii fi deebii
- Marii garee gareen barattoota jidduutti taasifamu
- Daaww’annaa dirree fa’a.

Mata duree kana “manca’uu bosonaa” jechuun maal jechuu akka ta’e barattoonni akka ibsan gaafachuun eegalaa. Itti aansuun:

- Sababa cirama bosonaa (biqiltoota uumamaa) saffisaan baay’achuu lakkoofsa ummataa fi ijaarsawwan adda addaa wajjin walqabsiisanii.
- Ciramee baduun bosonaa dhiibbaa bineensota bosonaa, gabbina biyyee, argannaa bishaanii fi babaldhina hongee irratti qabu.
- Gara dirreetti bahanii ilaalu fi namoota beekan gaafachuun yaada argatan daree keessatti tokko tokkoon kaasuun akka irratti mari’atanii gabaasan taasisaa.

Dhimmoota barattoonni irratti mari’atanii gabaasan haala bakka jireenya keessaniitiin walqabsiisuun cuunfaa isaa fudhadhaa. Cuunfaa kana wanta kitaaba barataa keessatti dhiyaatee fi maddoota adda addaa irraa dubbifanii argattan wajjin walitti qindeessaa barreeffadhaa. Barreeffama kana irratti bu’uruun rakkoo biqiltoota uumamaa mancaasuun qabu tokko tokkoon fakkiwwanii fi suuraawwan qopheeffattanitti fayyadamaa barattoota qayyabachiisaa. Ibsa keessan yaadannoo gabaabduu barattoonni akka barreeffatan gochuun xumuraa.

Madaallii

Sochiiwwan barattoonni daree keessatti, garee keessatti, akkasumas hojiiwwan manatti fudhatanii galanii fi daree keessatti kennamuuf raawwachuu isaanii hordofuun madaalaa.

3.3. MALOOTA KUNUUNSA BISHAANII FI BIYYEE (WAYITII 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana baratani xumuran:

- Maloota kunuunsa biyyee ni ibsu.
- Akkaataa bishaan itti kunuunfamu ni ibsu.
- Haala bishaan ittiin qulqulleessan ni ibsu.

Qophii Duraa

- Akkaataa bishaanii fi biyyeen ittiin kunuunfaman irratti yaada keessan gabbifadhaa.
- Fakkiwwanii fi suuraawwan akkaataa biyyee fi bishaan itti kunuunfaman agarsiisan maddoota garaa garaa keessaa funaanuun kutaa barattootaa keessatti maxxansaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

- Kunuunsa jechuun maal jechuu akka ta'e akka barattoonni haala hubannoo isaaniitiin ibsan gaafachuun barnoota guyyichaa eegalaa.
- Faayidaa kunuunsi biqiltootaa (bosonoomsuu fi deebisanii bosonoomsuun) kunuunsa bishaanii fi biyyeef qabu irratti barattoonni mari'atanii akka ibsan.
- Maloota bishaanii fi biyyee kunuunsuuf fayyadan akka tarreessan barattoota gaafadhaa. Fakkeenyaaf:

Kunuunsa biyyee	Kunuunsa bishaanii
1. Daagaa ijaaruu	1. Burqaa gabbisuu
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

Yaada barattootaa gaaffii fi deebiin, akkasumas marii gareen gaggeessanii gabaasa dhiyeessan erga irraa fuutani madaaltanii booda qabxiwwan armaan gadii irratti xiyyeeffachuun barattootaaf ibsa kennaa.

- **Bosonoomsuu fi deebisanii bosonoomsuu:** Mala biqiltoota kunuunsuuf fayyaduudha. Bosonoomsuun bakkeewwan lafa duwwaa irra biqiltuu dhaabuun akka guddatan gochuudha. Deebisanii bosonoomsuun immoo bakkeewwaan bosonni irraa manca'e irra biqiltuu dhaabuun akka bosonni deebi'ee misoomu gochuudha. Bosonni misoomnaan:
 - Biyyee hiddaan walitti hidhee qabuun akka hin haramne taasisa.
 - Haala qilleensaa mijaa'aa uumuun bishaan akka hin dhabamne taasisa.
- Maloota biyyee fi bishaan kunuunsuuf gargaaran kanneen kitaaba barataa keessatti tarreeffaman tokko tokkoon kaasuun barattootaaf ibsuun yaadannoo barbaachisu qabsiisaa.

Madaallii

Gaaffilee biroo fi gocha 3.1 akka hojjatan taasisuun hojii isaanii ilaaluun barattoota keessan madaaluu qabdu.

DEEBII GOCHA 3.1

Deebiin gocha 3.1 lakkoofsa 1-3tti tarreeffame haala naannoo barattoonni irratti hojjataniin madaalamee kan murteen itti kennamu waan ta'eef isinumti ilaalaa deebii isaa murteessaa. Gocha kana akka barattoonni sirriitti hojjatan gaaffii dhiyaate irratti hundaa'uun deeggarsa godhaaf.

3.4. FAAYIDAA PAARKIIWWAN BIYYOOLESSAA ITOOPHIYAA FI BAHAA AFRIKAA (WAYITII 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana baratani xumuran:

- Barbaachisummaa paarkiiwwan biyyoolessaa ni ibsu.
- Parkiiwwan Itoophiyaa kaartaa Itoophiyaa irratti ni agarsisu.
- Paarkiiwwan biyyoolessaa naannoo Baha Afrikaatti argaman addaan ni baafatu.

Qophii Duraa

- Maalummaa fi barbaachisummaa Paarkii irratti yaada keessan gabbifadhaa.
- Kaartaa Itoophiyaa faca'iinsa Paarkiiwwanii agarsiisu qopheeffadhaa.
- Carraa kan argattan yoo ta'e fakkiiwwan bineensota fakkeenya ta'an walitti qabadhaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

“Paarkii” gabatee gurraacha irratti barreessuun barnoota guyyaa eegalaa. Itti aansuun maalummaa fi barbaachisummaa paarkii akka ibsan barattoota gaafadhaa. Deebii barattoota irraa fuutani erga xumurtanii booda:

- Maalummaa fi barbaachisummaa paarkii irratti ibsa kennaa.
- Kaartaa Paarkiiwwan Itoophiyaa keessatti argaman agarsiisutti fayyadamuun bakka argama paarkiiwwan Itoophiyaa barattootatti agarsiisaa gosa bineensota keessatti argamanii, baldhina lafa irratti hundeeffamee, haala qilleessaa fi gosa biqiltoota tokkoo tokkoo paarkiiwwanii ibsaafi.
- Fakkiiwwan bineensotaa qopheeffattan yoo jiraate barattootatti agarsiisaa maqaa bineensotaa fi paarkii keessatti argaman itti himaa.
- Paarkiiwwan gurguddoo naannoo Baha Afrikaa keessatti argaman kaartaa fayyadamuun biyya keessatti argaman wajjin barattootatti himaa.

Madaallii

Hirmaannaa daree keessatti qaban, gilgaala 3.2 fi Gaaffiilee Xumura Boqonnaa 3 hojjatanii dhiyeessuu fi deebii kennan ilaaluun madaalaa.

DEEBII GILGAALA 3.2

1. Paarkii Gaambeellaa, Yaangudii Raasaa, Oomoo, Paarkii Gaarren Baalee, Maagoo, Naannoo Harawwan Abjaataa — Shaalaa, Hawaas, Naccisaar fi Sameen
2. Bineensoni keessatti argaman gosa walfakaatoo ta'uu

isaanii, qonnaan bultoonni gara paarkotaatti seenanii lafa paarkichaa qabachuu fi bineensoni keessa jiraatan dhiibbaa irra gahuun baqachuu fa'a.

Kutaa I: Deebii Gaaffiilee Dhugaa yookiin Soba

1. Soba 2. Soba 3. Dhugaa 4. Soba

Kutaa II: Deebii Gaaffiilee Walitti Firoonsuu

1. B 2. C 3. D 4. A

Kutaa III: Deebii Gaaffiilee Filannoo

1. C 2. B 3. A 4. D

Kutaa IV: Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Naannoo biqiltoonni hinjirre keessa bineenonni bosonaa jiraachuu waan hin dandeenyeef biqiltoota uumamaa mancaasuun bineensota bosonaas mancaasuu waan ta'eef karaa kanaan wal fakkeenya qabu.
2. Muka qoraanii fi ijaarsaa argachuuf, lafa qonnaaf itti fayyadamanii fi mana itti ijaarratan argachuu fa'aafi.
3. Akka biyyaatti garaagarummaa qabaatus ummanni bakka baay'eetti gosa biqiltootaa fi bineensotaa keessaa filatanii amantii keessatti kanneen bakka kennaniif ni jiru. Kana malees, biqiltootaa fi bineensota akka madda bashannanaa fi miidhaginaatti fudhachuun jireenya isaanii guyyaa guyyaa wajjin wal qabsiisuun kan kennaniif ta'uu isaati.

Ajandaa Ummataa

(Wayitii Ramadame: 17)

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barattoonni erga boqonnaa kana barataniis xumuranii booda:

- Duula HIV/Eedsii balleessuu keessatti ni hirmaatu.
- Fakkeenya sarbamuu mirga Daa'immanii ni himu, akkasumas, akkaataa sarbiinsa kana jalaa ittiin ba'amu ni beeku.
- Dhaabbilee naannoowwan Afrikaa adda addaatti dhaabbatan, biyyoota miseensota isaanii ta'anii fi kaayyoowwan dhaabbileen Baha Afrikaa irratti xiyyeeffatan addaan ni baafatu.

Qabxiilee Ijoo

Boqonnaan kun dhimmoota ummataa walqabatan xiyyeeffannaan kennamuufii qabu of keessatti qabata. Dhimmi dhibee HIV/Eedsii daa'imman biratti gadi fageenyaan hubannoo argachuu qaba. Sababni isaas baay'inaan kan inni miidhaa jiru namoota umurii dargaggumaa keessa jiranidha. Kana malees, dhimmoonni kanneen akka saffisaan dabaluu lakkoofsa ummataa, mirgoota daa'immanii fi walitti dhufeenya biyyoota ollaa barattoota biratti hubanno argachuu qabu. Haallan kana hubachuun qabxiilee mata dureewwan kanneen keessatti tuqaman barattoota gadifageenyaan hubachiisuun barbaachisaa ta'a.

4.1. DHIMMOOTA UMMATAAN WALQABATAN (WAYITII 3)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga barataniis booda barattoonni:

- HIV/Eedsii irratti duuluuf tokkummaan hawaasaa barbaachisaa ta'uu isaa ni ibsu.
- Ilaalcha namoota HIV/Eedsiin qabaman waliin jiraachuu fi barbaachuu isaanii ni ibsu.
- Namoota HIV/Eedsiin qabaman irratti loogii uumuu fi fanfanuun sirrii akka hin taanee fi maatiiwwan dhibee kanaan qabaman kunuunsuu fi gargaaruun barbaachisaa ta'uu isaa ni ibsu.

HIV/Eedsii

Qophii Duraa

Barruulee dhibee HIV/Eedsii irratti barreeffaman dubbisuun hubannoo ofii gabbifachuun barbaachisaa dha. Chaartiiwwan dhibee kana riratti qophaa’an barbaaduun of harkatti qabachuun gaarii dha. Sababni isaas barnooticha qabatamaan barattootaaf ibsuuf nama gargaara.

Mala Baruu-Barsiisuu

Karaalee dhibeen HIV/Eedsii ittiin daddarbu amma beekan akka himaniif barattoota gaafadhaa. Deebii isaaniis gabatee gurraacha irratti barreessaa. Isa booda ibsa dabalataa kennuufiin hubannoo isaaniis cimsaa. Itti aansuunis namni dhibee kanaan qabame mallattoo inni agarsiisu maal fa’a akka ta’e akka himan gaafadha.

Akkuma kanaan duraa deebii isaaniis hunda gabatee gurraacha irratti barreessaa. Isa booda hanqina deebiin isaaniis qabu sirreessuun ibsa dabalataa kennaafii.

Hubaati dhibeen kun addunyaa keessatti geessisaa jiru irraa kaa’uun gara ardii Afrikaatti fiduun hangam akka inni biyyoota Afrikaa gammoojjii Sahaaraa gaditti argaman irratti hubaati fide ibsaafii. Haaluma kanaan walqabsiisuun hubaati dhibeen kun biyya keenya Itoophiyaa irraan gahee fi gahaa jiru ibsuufiin mariif dhiyeessaa.

Dhiibbaa dhibeen HIV/Eedsii misooma biyya tokkoo irraan gahuu danda’u barattoonni amma beekan akka himaniif carraa kennaafi. Deebii isaaniis irratti ibsa dabalataa erga kennitaniifii booda akkaataa ittiin of eeguun danda’amu irrattis yaada isaaniis akka kennaniif mariif dhiyeessaa. Barattoonni hundi akka maricha irratti hirmaatan jajjabeessaa. Hubannoo isaaniis akka cimsataniif ragaalee adda addaa kaasuun ibsa kennaafii.

Namoota dhibee HIV/Eedsii qabaman kunuunsuun maaliif akka barbaachisuu fi akkaataa itti kunuunsuun danda’amu irrattis akka mari’atan taasisaa. Namoota dhibichaan qabaman kunuunsuun namoonni ofitti amanamummaa akka horatanii fi namoota biroo barsiisuun dhibeen kun akka hin baballanne gochuu akka danda’u hubachiisaa.

Madaallii

- Akkaataa itti dhibeen HIV/Eedsii daddarbu daree keessatti gaafachuun hubannoo isaaniis madaaluu.
- Barattoonni gareetti hiramaniis akkaataa itti namoota dhibee HIV/Eedsii qabaman kunuunsuun danda’amu irratti barreeffama qopheessuun dareef akka gabaasan gochuun hubannoo isaaniis madaalaa.

DEEBII GILGAALA 4.1 A

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Biyyoota Afrikaa gammoojjii Sahaaraa gaditti argaman.
2. – Ulfaatinni qaamaa ni hir’ata.
 - Garaa kaasaa yeroo dheeraa
 - Qaama gubaa yeroo dheeraa

3. – Qusannaa fi investimantii jiru ni xiqqeessa
 - Baasii seektara fayyaa ol kaasa.
 - Hiyyummaa guddisuun garaagarummaa qabeenyaa ni bal’isa.
 - Oomishtummaa hir’isuun galii dhuunfaan argamu ni xiqqeessa.

- Daa'imman maatii malee hambisa.
- Hirmaannaa barattootaa manneen barnootaa keessatti ni xiqqeessa.
- 4. - Saal-qunnamtii of eeggannoo hin qabne
- Dhiiga vaayirasii HIVn faalame

- Wantoota qara qabaniin nama birootti darba.
- Haadha irraa ilmootti darba.
- 5. - Saal-qunnamtii of eeggannoo hin qabne irraa of-eeguu.

Saffisaan Dabaluu Lakkoofsa Ummataa (Wayitii 3)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana erga baratani booda:

- Dhiibbaa saffisaan baayyachuun lakkoofsi ummataa qabeenya uumamaa Baha Afrikaa irratti fide ni ibsu.

Qophii Duraa

- Kaartaa addunyaa bakka ummanni itti heddummatuu fi haphatu agarsiisu of harkatti qabachuu.
- Kitaabolee baayyina ummataa irratti barreeffaman dubbisuun of qopheessuu.
- Chaartiiwwan daballii ummataa, hamma dhalataa, du'aa fi baqaa agarsiisan qopheeffachuu.

Mala Baruu-Barsiisuu

Sababoota lakkoofsi ummataa saffisaan guddachaa dhufeef barattoonni amma beekan akka himan gaafadhaa. Isa booda deebii isaanii irratti marii akka gaggeessan jajjabeessaa. Itti aansuunis ibsa dabalataa kennuufiin hubannoo isaanii cimsaa.

Biyyoota dinagdeen guddatan keessa namoonni umurii dheeraa akka jiraatan kan isaan taasisu maal akka ta'e hamma beekan akka himan gaafadhaa. Deebii isaanii dhaggeeffachun ibsa dabalataa kennaafi. Umurii dheeraa jiraachuun guddina dinagdee waliin kan deemu ta'uu isaa akka hubatan biyyoota dinagdeen guddatani fi boodatti hafoo ta'an walbira qabuun ibsaafi.

Itti aansuun haallan baay'ina ummataa murteessan maal fa'a akka ta'an akka himan jajjabeessaa. Isa boodas sababoota faca'iinsa ummataa murteessan haaluma walfakkaatuun akka tarreessan gaafachuudha. Marii dareenis yaada baldhaa akka kaasan jajjabeessudha. Yaada isaanii hordofuun ibsa dabalataa kennuufiin gaarii ta'a.

Dhuma irrattis rakkolee baay'inni ummataa geessisuu danda'u irratti akka mari'atan taasisaa. Baay'inni ummataa guddina dinagdee wajjin wal hingitu taanaan rakkoo guddaa kan uumu ta'uu isaa hubachuu qabu. Hanqinni tajaajila hawaasummaa, hanqinni midhaan nyaataa fi manca'iinsi qabeenya uumamaa irra gahuu kan danda'u ta'uu isaa beekuu qabu. Haalli kun immoo gara boodaatti karoora maatiitti akka fayyadaman hubannoo isaaniif kennuu danda'a.

Madaallii

- Kaayyoo mata duree baratani irratti hundaa’uun gaaffilee tokko tokko kaasuun daree keessatti gaafachuu. Fakkeenyaaf, Dhiibbaa saffisaan baayyachuun lakkoofsi ummataa fidu maal fa’a?
- Barattoonni garee ‘A’ fi ‘B’tti hirmanii gareen ‘A’ mata duree “Haallan Baay’ina Ummataa Murteessan” irratti, gareen ‘B’ immoo “Haallan Faca’iinsa Ummataa Murteessan” irratti barreeffama qopheessanii dareef akka dhiyeessan gochuun hubannoo isaanii madaalaa.

DEEBII GILGAALA 4.1B

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. – Oomishinni midhaan nyaataa waan dabaleef
 - Qorichi dhibeeffan adda addaa fayyisu waan argameef
 - Teeknoolojiin fooyya’aa deemuun manni jireenyaa fi bakki jireenyaa waan fooyya’eef
2. – Hammi dhalataa guddachuu
 - Hammi du’aa xiqqaachuu
 - Baqa

3. – Haala qilleensa baramaa
 - Haala teessuma lafaa
 - Biyyee
 - Albuudaa
4. Heddummina ummataa
= $\frac{\text{baay'ina ummata biyya Sanaa keessa jiraatu}}{\text{Ballina lafa biyya sanaa}}$
5. – Tajaajilli eegumsa fayyaa waan fooyya’eef
 - Haalli midhaan nyaataa fooyya’aa waan dhufeef.

4.2. MIRGOOTA DAA’IMMANII FI EEGUMSA GODHAMUUFII QABU (WAYITII 3)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni erga mata duree kana barattanii booda:

- Mirgoonni bu’uuraa daa’immanii maal fa’a akka ta’an ni ibsu.
- Mirgoonni daa’immanii kunniin akkamiin akka sarbaman ni ibsu.

Qophii Duraa

Barreeffama yookiin kitaaba Konvenshinii Mirgoota Daa’immanii ibsu dubbisuun of qopheessuun gaariidha. Heera Mootummaa Itoophiyaa bara 1987 bahes dubbisuun barbaachisaadha. Sababni isaa Heera Mootummaa Itoophiyaa bara 1987 keessa bahe keessa waa’een mirgoota daa’immanii taa’eera.

Mala Baruu-Barsiisuu

Gara barnootichatti osoo hin seenin dura mirgoonni daa’immanii maal fa’a akka ta’an barattoonni akka tarreessan gaafadhaa.

Deebii isaanii tokko tokkoon gabatee gurraacha irratti barreessaa. Isa booda ibsa dabalataa kennaafi. Ibsa keessan keessatti Konvenshinii Mirgoota daa’immanii Dhaabbanni Mootummoota Walta’anii labse galchuun ibsuufii yaalaa. Dabalataanis Heera Mootummaa Itoophiyaa keessatti keeyyata mirgoota

daa'immanii ilaalchisuun bahe dubbisuufiin hubannoo isaanii akka cimsatan gargaaraa. Qabxiwwan heera kana keessa kaa'aman tokko tokkoon ilaaluun akka irratti mari'atan taasisaa.

Itti aansuun sarbiinsi mirgoota daa'immanii maal fa'a akka ta'an akka himan gaafadhaa. Deebii isaanii hordofuun bakka hanqinni jiru irratti ibsa dabalataa kennaafi. Karaa sarbiinsi mirga daa'immanii itti dhaabbachuu danda'u irrattis akka mari'atan jajjabeessaa.

Madaallii

- Qabxiwwan daree keessatti baratan keessaa kanneen ijoo ta'an akka deebisan gaafachuun hubannoo isaanii madaalaa.
- Gareen hiraamanii sarbiinsa mirga daa'immanii irratti barreeffama qopheessuun daree keessatti akka dhiyeessan gochuun madaalaa.

Haallan Itti Daa'imman Miidhaa Jalaa Ba'uu Danda'an (Wayitii 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana erga baratani booda:

- Akkaataa sarbiinsa mirgoota daa'immanii jalaa ittiin ba'uun danda'amu ni ibsu.
- Dhiibbaa hiriyyootaan irra gahu irraa of eegu.
- Balaa irraa of eegu.

Qophii Duraa

Wantoota Daa'imman irraan miidhaa geessisuu danda'an barreeffamootaas ta'ee muuxannoo kanaan dura qabdan irraa walitti qabuun barreeffamaan qopheeffadhaa. Fakkiiwwan yeroo miidhaan Daa'imman irra gahu agarsiisanis walitti qabachuun yookiin immoo ofiin qopheeffachuun barnooticha qabatamaa taasisa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Gara barnootichatti osoo hin seenin dura barattoonni yoo miidhaan adda addaa isaan qunname haala itti jalaa ba'uu danda'an akka himan taasisaa. Isa booda miidhaa karaa adda addaa irra gahuu danda'u jalaa akkamitti ba'uu akka danda'an bal'inaan ibsaafi. Keessumaa wantoota lubbuu isaanii balleessuu danda'an irraa of eeguun akka danda'aniif gadi fageenyaan hubachiisuu yaalaa. Fakkeenyaaf, kanneen akka wantoota dhohanii fa'a.

Madaallii

- Wantoonni miidhaa nama irraan gahan maal fa'a akka ta'an daree keessatti akka deebisan gaafachuu.
- Gareen ta'uun akkamitti balaa nama qunnamu jalaa ba'uun akka danda'amu barreeffamaan qopheessanii dareef akka gabaasan taasisaa.

Akkaataa Ittii Balaa Uumamu Irraa Of eegan (Wayitii 2)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni mata duree kana erga baratani booda:

- Yoo waan tokko isaan mudate attamiin of irraa ittisuu akka danda'an ni ibsu.

Qophii Duraa

Sababoota balaan ittiin uumamuu danda'u tarreessuun qabachuun gaariidha. Barreeffamoota adda addaa sababoota balaa uumuu danda'an irratti barreeffamanis dubbisuun barbaachisaadha.

Mala Baruu-Barsiisuu

Barsiisaa/tuu, barattoonni sababoota balaan ittiin uumamuu danda'an akka tarreessan gaafadhaa. Deebii isaaniis tartiibaan gabatee gurraacha irratti barreessaa. Itti aansuun ibsa dabalataa kennaafi. Kitaaba barataa irra kan kaa'ame akka waliigalaatti kan jiru waan ta'eef naannoo isaaniittis dabalataan balaa kanneen uumuu danda'an yoo jiraatan ibsaafi. Erga tarreessanii ibsa dabalataa argatanii booda akkaataa itti irraa of eeguu danda'an irratti akka mari'atan jajjabeessaa. Marii isaanii hordofuun ibsa dabalataa kennuufiin barbaachisaa ta'a.

Madaallii

- Gaaffii fi deebiin daree keessatti hubannoo isaanii madaalaa.
- Akkaataa itti balaa irraa of-eeguun danda'amu irratti barattoonni hundumtuu barreeffamaan qopheessanii akka dhiyeessan gochuun madaalaa.

DEEBII GILGAALA 4.2

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Sadaasa 29, bara 1984
2. - Miidhaa qaama irra gahu
 - Buttaa
 - Daa'imman bakka bakkatti geessuu
 - Humna daa'immaniitti garmalee fayyadamuu
3. - Diduu
 - Dhiibbaa hiriyyaa irraa of eeguu
 - Wantoota dhohaniin taphachuu dhiisuu
4. - Elektirikii
 - Summii
 - Ibibda
5. Kutaa 3 fi Keeyyata 54

4.3. DHIMMOOTA WALITTI DHUFEENYAA (WAYITII 4)

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barattoonni eerga mata duree kana baratani booda:

- Dhaabbilee Baha Afrikaa tarreessuun kaayyoo isaanii ni ibsu.
- Baha Afrikaa naannoo dhaabbileen adda addaa keessatti argaman ni agarsiisu.

- Kaayyoo walitti dhufeenyaa maal akka ta'e ni ibsu.
- Dhaabbilee Walta'iinsa Baha Afrikaa Keessatti argaman
- IGAD (Inter Governmental Authority On Development)
 - Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil (Nile Basin Initiative)

Qophii Duraa

Kitaabolee yookiin barruulee mata duree armaan olii irratti barreeffaman barbaaduun dubbisuun hubannoo keessan cimsadhaa. Kaartaa naannoowwan dhaabbileen lamaan keessatti argaman agarsiisu qopheeffadhaa. Kaartaa qopheeffattan bakka barattooni sirriitti arguu danda'anitti fanniisuun yeroo ibsitan itti fayyadamaa.

Mala Baruu-Barsiisuu

Biyyoota miseensa IGAD ta'an tokko tokkoon tarreessaafi. Isa booda biyyoonni kunniin Itoophiyaa irraa gara kallattii kamitti akka argaman barattooni akka himan gaafadhaa. Argama biyyoota kanneenii sirriitti erga hubatanii booda kaayyoo dhaabbatichaa ibsuufiin kaayyoo isaa irratti akka mari'atan haala mijeessaafi. Marii isaanii hordofuun ibsa dabalataa kennaafi.

Biyyoonni miseensa Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil isaan kam fa'a akka ta'an gaafadhaa. Deebii isaanii gabatee gurraacha irratti barreessaa. Isa booda kanneen sirrii ta'an mirkaneessuufiin kanneen dogoggora ta'an yoo jiraatan immoo haqaa. Biyyoota miseensa ta'an erga hubatanii booda kaayyoo dhaabbatichaa ibsaafi. Kaayyoo ibsameef irrattis mari'achiisaa. Marii isaanii hordofuunis ibsa dabalataa kennaafi.

Akkuma waliigalaatti barattooni waa'ee dhaabbilee lamaan armaan olitti tuqamanii sirriitti hubachuun akka irra jiru beekuu qabdu. Sababni isaas dhimmi dhaabbilee lamaan kana ilaalu biyya keenya Itoophiyaa waliin kan walqabatu waan ta'eef.

Madaallii

- Osoo wayitiin mata dureewwaniif kenname hin xumuramin gaaffii jechaan daree keessatti gaafachuun hubannoo isaanii madaalaa.
- Barattoota gareetti hiruun kaayyoo IGAD barreeffamaan qopheessanii dareetti fiduun akka ibsan gochuun madaalaa.
- Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil ilaalchisee kaayyoo isaa irratti barattooni gareetti qoodamanii barreeffama qopheessuun akka dhiyeessan gochuun hubannoo isaanii madaalaa.

DEEBII GILGAALA 4.3

Deebii Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Jibuutii, Ertiraa, Itoophiyaa, Keeniyaa, Somaaliyaa, Sudaanii fi Ugaandaa.
2. – Qabeenya bishaan laga Naayiil haala itti fufiinsa qabuun walqixxummaan itti fayyadamuuf:
 - Bulchiinsaa fi itti fayyadamiinsa bishaanii sirriitti hojii irra oolchuu.

- Biyyoonni naannoo Guura Naayil kanaatti argaman gidduutti walta'iinsaa fi waliin hojjachuun haala hundumtuu fayyadamuu danda'u mirkaneessuu.
- Hiyyummaa balleessuu fi walitti dhufeenya dinagdee guddisuu.
- Saganticha karoorsuu irraa gara hojiitti jijjiiramuutti akka darbu irratti hojjachuudha.

3. Burundii, Koongoo Dimokiraatik Rippuubilikii, Misir, Itoophiyaa, Keeniyaa, Ruwaandaa, Sudaan, Taanzaaniyaa fi Ugaandaa.

4. – Walitti bu’iinsa ittiisuu, qabbaneessuu, hiikuu fi dhimmoota namummaa.

- Bu’uura misoomaa guddisuu.
- Wabii nyaataa fi kunuunsa naannoo mirkaneessuu.

5. Jibuutii.

DEEBII GAFFIILEE XUMURA BOQONNA 4

Kutaa I: Deebii Gaaffiilee Dhugaa yookiin Soba

- | | | |
|-----------|-----------|---------|
| 1. Dhugaa | 2. Soba | 3. Soba |
| 4. Dhugaa | 5. Dhugaa | |

Kutaa II: Deebii Gaaffiilee Walitti Firoonsuu

- | | | |
|------|------|------|
| 1. D | 2. A | 3. B |
| 4. C | 5. A | |

1. Hubannoo fi Beekumsaa cimsuu ilaalchisee

- Argama biyyoota Baha Afrikaa
- Rakkoolee eegumsaa fi tursiisuu dabareewan seenaa keenyaa.
- Dhiibbaa qilleensi baramaa fi leecalloo haala jireenyaa fi qubannaa ummata Baha Afrikaa irratti qabu.
- Ardiilee fi qaamman bishaana'oo addunyaa fi, bishaan dhugaatii qulqulluu Baha Afrikaa
- Garaagarummaa bishaan dhugaatii qulqulluu fi bishaan sooggiddaa (bishan galaanaa fi garbaa) jidduu jiru
- Baqqaanota qilleensa marsaa lafaatii fi qabiyyeewwan qilleensa marsaa lafaa baqqaana gadi aanaa keessatti argaman
- Haallan gurguddoo Baha Afrikaatti gosaa fi faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa too'atan
- Sababbanii fi miidhaa sochii namaatii fi jeequmsa naannoo mudatu
- Maloota kunuunsaa fi barbaachisummaa paarkiiwwan biyyoolessaa
- Mirgoota daa'immanii, sarbamu mirgoota daa'immanii fi haala ittiin eegamuun danda'amu
- Dhaabbilee naannoo keessatti argaman, biyyoota miseensota ta'anii fi Baha Afrikaatti kallattii irratti xiyyeeffachuun itti gurmaa'an
- Haallan qorooma Nuubiyaa fi Aksum
- Qorooma durii Itoophiyaa (Aksumii) fi Baha Afrikaa
- Baha Afrikaatti bakkeewwan ummanni hedduminaa fi haphinaan irra qubatan addaan baasanii ni beeku.

2. Ogummaa fi dandeettii cimsachuu ilaalchisee

- Wixinee kaartaa kaasuun, halluuwwan, mallattoowwanii fi fakkiiwwanitti fayyadamuun wantoota adda addaa agarsiisuu.
- Fakkii baqaanota qilleensa marsaa lafaa kaasuun agarsiisuu
- Dhimmoota akka baay'ina ummataa, hiyyummaa fi misoomaa irratti mormii adeemsisuu
- Ogummoota saayinsaawaa horachuun Fakkeenyaaf, ilaalu, funaanuu, xiinxalluu fi gabaasa dhiibbaa mirga daa'immanii, baay'ina ummataa, hiyyummaa, HIV/ Eedsii fi misoomaan duubatti hafiitii ibsuu
- Wixinee Kaartaa Itoophiyaa kaasuun Paarkiiwwan biyyoolessaa agarsiisuu ni danda'uu.

3. Amalaa fi Ilaalcha Cimsachuu Ilaalchisee

- Bahaa Afrikaatti qaroomman durii fi dabareewwan seenaa
- Dabareewwan naannootti argaman akka hin badne eeguu
- Duula HIV/AIDSii irratti godhamu keessatti hirmaachuu
- Gumii farra HIV/AIDSii keessatti hirmaachuu fi fedhii qabaachuu.
- Qulqullina burqaa fi haroo eeguu ni danda’u.

BOQONNAA 1

ARGAMA, QUBANNAA FI HAALA JIREENYA UMMATA BAHA AFRIKAA (WAYITII 19)

Bu’aa boqonnichaa: Barattoonni erga boqonnaa kana baratanii booda:

- Argama biyyoota Baha Afrikaa addaan ni baafatu.
- Qarooma durii fi dabreewwan Baha Afrikaa ni dinqisiifatu.
- Rakkoolee dabareewwan eeguu irratti nama mudatu ni hubatu.
- Diibbaa qilleensi baramaa fi qabeenyi uumamaa qubannaa fi jireenya ummata Baha Afrikaa irratti fide ni hubatu.

Dandeettii Ga’umsa	Qabiyyee	Gochaalee raawwatamuu qaban
<p>Barattoonni:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Argama birqabaa Baha Afrikaa ni himu. ● Biyyoota Baha Afrikaa ni tarreessu. ● Ibsitotaa fi yeroo qarooma Nuubay’aa kanneen Aksumiin wal bira qabuun ni ibsu. ● Dabareewwan gurguddoo qarooma Baha Afrikaa addaan baafachuun ni himu. ● Rakkoolee bakkeewwan dabareewwan mudatan ni tarreessu. ● Tooftaawwan ittiin bakkeewwan dabareewwan seenaa kunuusaman ni ibsu. 	<p>1.1 Argama (Wayitii 3) Argama birqabaa biyyoota Baha Afrikaa</p> <p>1.2 Ummata Baha Afrikaa (Wayitii 4)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Qarooma Nuubiyaa fi Aksum durii. ● Dabareewwan Aksum <p>1.3 Rakkoolee Dabareewwanii eeguu fi kunuunsuu mudatan (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Akkaataa itti bakkeewwan dabareewwanii eegaman. 	<p>Barattoonni argama birqabaa jechuun maal jechuu akka ta’e akka ibsan gaafachuu. Argama birqabaa jechuun argama iddoon tokko lafa biroo fi qaama bishaanii waliin walbira qabamee itti argamu agarsiisuudha.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Kaartaa Baha Afrikaa gabatee gurraacha irratti kaasuun barattoonni dabtara isaanii irratti akka gargalchatan itti himaa. Isa booda gareen tokko biyyoota qarqara galaana Diimaa fi Garba Hundiitti argaman akka keessatti kaasan taasisaa. Dhuma irratti daree guutuun kaarticha irratti biyyoota Baha Afrikaa kaasanii akka xumuran taasisaa. Isa booda hundumtuu dabtara isaanii irratti garagalchatuu ni danda’au. ● Barattoonni argama birqabaa Nuubiyaa fi Aksumiin akka himan gaafachuu. Itti aansuun aadaa Nuubiyaa ibsuufii. Dhuma irratti marii adeemisfamu keessatti qaroomman Nuubiyaa fi Aksumiin walbira qabanii ilaaluun akka irratti mari’atanii gabaasan jajjabeessaa. ● Barattoonni dabareewwan madda galii fi tuuriizimii ta’uu isaanii hangam akka beekan akka gareen ta’anii irratti mari’atan taasisuu. Ministeera tuuriizimii dhaquun istaatiistikii daawwatoota dabareewwan beekamoo Itoophiyaa walitti qabachuu. ● Qo’annoo dabaree biyya biroo beekamaa ta’e tokko fudhachuu, Fakkeenyaaf, Laamuu.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Goohaalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Bakkawwan rukkinnaa fi haphinaan ummanni Baha Afrikaa keessa jiraatu addaan ni baafatu. ● Sababootaa fi dhiibbaa sochiin ummata Baha Afrikaa fi Itoophiyaa fide ni ibsu. ● Sababoota lafa olka'oo Itoophiyaa, keeniyaa fi Taanzaaniyaati irratti baayyatuuf baayyatuuf ni himu. ● Dhiibbaa saffisaan baayyachuu lakkoofsi ummata Baha Afrikaatti fidu addaan ni baafatu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Daawwattoota barsiisuu <p>1.4 Qubannaa fi Haala Jireenyaa Ummata Baha Afrikaa (Wayitii 6)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Faca'iinsa ummataa ● Sochii ummataa ● Dhiibbaa saffisaan dabaluu lakkoofsa ummataa ● Dhiibbaa baballinni magaalaa jireenya hawaasaa fi aadaa irratti qabu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Barattoonni Itti aansuun rakkoolee dabareewwan qunnaman kanneen akka saamichaa, faalamaa, manca'iinsaa, jajallachuu. ● Barattoonni daawwattoonni bakka dabareewwan itti argaman kanneen akka Aksum yoo deeman maal gochuun akka namarraa eegam baruullee odeeffannoo barreessuu akka yaalan jajjabeessuu. ● Barattoonni bakkawwan ummanni Afrikaa Baha rukkinnaa fi haphinaan keessa jiraatu kaartaa irratti akka agarsiisan gaafachuu. ● Jijjiirama sochiin ummataa Itoophiyaa keessatti fide ummata Oromoo fakkeenya fudhachuun akka irratti mari'atan jajjabeessuu. ● Haala kana sochii fi baayyachuu lakkoofsa ummata biyyoota Baha Afrikaa walbira qabuun madaaluu. ● Barattoota waliin sochii ummataaf sababban jioon maal fa'a akka ta'an mari'achuu. Fakkeenyaaf, dhiibbaa baay'inni ummata lafa dheedichaa irratti fidu, sochii ummanni gara magaalatti hojii barbaaduuf taasisu. ● Magaalota Finfinnee fi Naayiroobii waliin madaaluu. (Qo'annoo namoota lama magaalota lamaan keessa jiraatan fudhachuun haala isaan magaalota kanneenitti godaanan irratti haa mari'atan)
<ul style="list-style-type: none"> ● Dhiibbaa baballinni magaalotaa hawaasaa fi aadaa irratti fide ni tarreessu. ● Sababoota garaagarummaa bakka qubannaa fi haala jireenyaa ni ibsu. 	<p>1.4.1. Sababoota Garaagarummaa Bakka qubannaa fi haala jireenyaa (Wayitii 4)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Qilleensa Baramaa fi Leecalloo ● Tasgabbaa'-ina dhabiinsaa fi waraana waliinii 	<ul style="list-style-type: none"> ● Dhiibbaa baballinni magaalotaa jireenya hawaasaa fi aadaa irratti geessise irratti mari'achiisaa. Dhiibbaa qe'ee ofii irraa fagaatanii jiraachuun qabu irratti akka mari'atan haala mijeessaafii. ● Qo'annoo ummata Itoophiyaa lafa olka'oo keessa jiraatuu fi ummata keeniyaa lafa dakee qarqara galaanaa keessa jiraatuu wal bira qabuun qabeenya jiru fakkeenyaaf biyyee, bishan, sochii dinagdee irratti hundaa'uun waliin madaaluu.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaa'lee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Miidhaa tasgabbbii dhabuun siyaasaa fi waraanni waliinii ummata irraan gahu ni ibsu. 		<ul style="list-style-type: none"> ● Kartaa biyyoota Baha Afrikaa agarsiisu gabatee gurraacha irratti kaasuu. Isa booda barattoonni biyyoota tasgabbaa'ina hinqabne yookiin waraanni waliinii keessatti adeemsifame akka agarsiisan gaafachuu. Maqoota biyyaa isaan himan gabatee gurraacha irratti barreessuu. ● Biyyoota lama fudhachuun akkaataa jeequmsi baqaaf isaan saaxile walbira qabuun ibsuufii. Fakkeenyaaf, Itoophiyaa, Ugaandaa, Somaaliyaa

Madaallii

Barsiisaan hojii barataan tokko guutuu boqonnaa keessatti hojjate duukkaa bu'ee madaaluun kaayyoo gooree irratti hundaa'uun yaadaawwan armaan gadiin waliin madaaluun sadarkaa ga'umsaa isa xiqqaa barbaadamu murteessuu ni danda'a.

Barattoonni: sadarkaa ga'umsaa isa xiqqaa barbaadamu irratti hojjatan

- Argame birqabaa Baha Afrikaa addaan baafachuu.
- Biyyoota Baha Afrikaa tarreessuu
- Yeroo fi ibsitoota qoroomman Nuubiyaa fi Aksum addaan baafachuu
- Dabareewwan qaroomman Itoophiyaa durii addaan baafachuu
- Rakkoowwan dabareewwan irra ga'uu danda'an tarreessuu
- Tooftaawwan dabareewwan ittin kunuunfaman barreessuu
- Baha Afrikaa keessaa naannoowwan ummanni rukkinnaa fi haphinaan irra jiraatu addaan baafachuu.
- Sababootaa fi dhiibbaa bakkaa bakkatti socho'uu ummata Itoophiyaa dhufu ibsuu
- Sababoota ummanni Itoophiyaa lafa olka'oo irratti baayyatuuf addaan baafachuu.
- Sababoota garaagarummaa qubannaa fi haala jireenya ummataa murteessan beekuu ni danda'u.

Barattoonni: sadarkaa ga'umsaa isa xiqqaa olitti hojjatan jajamuu fi hojiin isaaniis beekamuufii qaba. Ciminaan akka itti fufan jajabeeffamuu qabu malee waan hojjatanitti quufuun of dagachuun irra hin jiru.

Barattoonni: sadarkaa ga'umsaa isa xiqqaa gaditti hojjatan akka kanneen biroo waliin deemuu danda'anitti gargaarsa biroo argachuu qabu. Daree keessatti yeroo boqonnaa fi dhuma guyyaatti xiyyeeffannaa addaa kennuufiin gargaaruun barbaachisa ta'a.

Adeemsa madaallii kana irratti barsiisaan xiyyeeffannaa guddaa kennuu fi barattoota fedhii addaa qabaniif gargaarsa barbaachisu kennuufii qaba.

BOQONNAA 2 LAFA IRRA JIRAANU (WAYITII 19)

Bu'aawwan Boqonichaa: Barattoonni barnoota boqonnaa kanaa erga xumuranii booda:

- Ardiilee fi Qaamman bishaanoo gurguddoo Addunyaa addaan baafachuun bishaan garbawwanii fi bishaan qulqulluu wal bira qabuun ibsuu ni danda'u.
- Haala teesuma lafa naannoo Baha Afrikaa addaa baasuun ni himu.
- Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa fi qabiyyeewwan baqqaana qilleensa mursaa lafaa isa gad aanaa keessatti argaman ni ibsu.
- Wixinee kaartaa kaasuu, halluuwwan, mallattoowwanii fi fakkiwwan haallan teessuma lafa adda addaa ibsanitti fayyadamuu ni danda'u.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> • Adeemsaa fi xumura barnoota mata duree kanaatti barattoonni: • Ardiilee addunyaa ni tarreessuu • Garbawwan gurguddoo addunyaa ni himu • Haallan teessuma lafa baha Afrikaa gurguddoo addaan baasuun ni ibsu. • Barbaachisummaa Sulula Guddaa Qiinxamaa ni tarreessu 	<p>2.1. Fuula lafaa (Wayitii 4)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ardiilee • Qaamman Bishaana'oo • Akaakuu bishaanii (bishaan qulqulluu, bishaan galaanaa) • Qaamman bishaana'oo fi faayidaa dinagdee isaanii fi Baha Africa keessatti qaban. <p>2.2. Teessuma lafa gurguddoo Baha Afrikaa (Wayitii 4)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Haallan teessuma lafa Baha Afrikaa • Sulula Guddaa Baha Afrikaa 	<ul style="list-style-type: none"> • Wixinee kaartaa addunyaa gabatee barnootaa irratti kaasuun barattoonni ardilee torban guddaa irraa gara xiqqaatti maqaan akka tarreessan gaafachuun akka dabbara yaadannoo isaanii keessatti garagalwatan, Eeshiyaa, Afrikaa, Ameerikaa kaabaa, Ameerikaa Kibbaa, Antarkitikaa, Awurooppaa fi Awustiraaliyaa. • Barattoonni qaamman bishaana'oo gurguddaa akka himan gargaaraa. • Barattoonni maqaa qaamman bishaana'oo gurguddoo addunyaa (Garboota, Galaanota, harawwanii fi laggeen) haa himan. • Garboota - Paasifikii, Atlaantikii, Hindii fi Arkitikii • Galaanota - Meediteraaniyaanii, Galaand Dirmaa • Harawwan - Viktooriyaa, Xaanaa, Shaallaa.... • Laggeen - Naayilii, Amaazoon, Koongoo, Misiisippii.... • Barattoonni gosoota bishaanii addaan baasuun akka fakkeenya kennan taasisaa, fakkeenya bishaan qulqulluu fi bishaan galaanaa (sooqqiddaa) haa kennan. • Barattoonni faayidaa qaamman bishaana'oo guddina dinagdeetiif (geejjibaaf, qotishaa jallisiif, horsiisa qurxummii fi madda humnaaf) qaban irratti akka mari'atan jajjabeessaa.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochoalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Galaanota, laggeenii fi harawwan Baha Afrikaatti argaman maqan ni tarreessu. ● Amallan bishaan qulqulluu fi bishaan galaanaa /Soogida/ 	<p>2.3. Qabeenya Bishaanii Baha Afrikaa (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Garba, galaanota, harawwanii fi laggeen Baha Afrikaa 	<ul style="list-style-type: none"> ● Barattoonni waa'ee ardiilee haallan teessuma lafa Baha Afrikaa, ● Qaamman bishaana'oo fi faayidaa guddina dinagdeetiif isaan kennan irratti yaada guduunfaa akka argatan gargaaraa. ● Qo'annoo sumudaa laga Naayil irratti adeemsifametti fayyadamaa. ● Barattoonni kaartaa addunyaa kaasunn akka kutaa keessatti fannisan taasisaa. ● Barattoonni kaartaa addunyaa akka dabtara yaadannoo isaanii keessatti kaafatan taasisaa ● Barattoonni akka hojii dareetti haallan teessuma lafaa gurguddoo Gabatee barnootaa irratti kaartaa kaasun akka agarsiisan taasisaa. Barsiisonni ibsuufii fi wantota hafan itti dabaluuufii qabu. Kunis, Sulula Guddaa (Qinxamaa), Gaarreen volkaanoo Fakkeenyaaf, Lengaa'i, Gaara Kilimaanjaaroo, Gaara Keeniyaa, Gaara Elgoonii, Gaara Raas Daashan, Bakka gad dhooqaa Daalool(Koobaar Siinkii) ● Barattooni haala teessuma gaarreen volkaanoo irratti hubatan haala teessuma sulula gaddaa qinxamaatiin wal bira qabuun akka himan gaafadhaa. Gabatee barnootaa irratti kaartaa kaasun naannoo sulula guddaa qinxamaa gurraachessuun ykn diibuun agarsiisaa sululli guddaan (qinxamaan) yoomii fi akkamiin akka uumame ibsaafi ● Kaartaa Afrikaa maqaa laggeenii fi harawwan guutuuf akka isin gargaaran barattoota gaafadhaa. Dhuma irratti garba Hindii fi galaana Diimaa itti dabalaa. ● Barattoota hammam akka beekaniif fi akka isin hojjattanitti hojiichuu danda'uu isaanii gaafachuun odeeffannoo kaartaa baha Afrikaatti qaban kanneen biroo akka itti dabalalan taasisaa.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochoalee raawwatamuu qaban
<p>qabu wal bira qabanii madaaluun ni ibsu.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Bishaan dhugaatii qulqulluu fi bishaan soogiddaa. 	<ul style="list-style-type: none"> Yaalii qabatamaa bishaan qulqulluu fi bishaan soogidda qabu keessa waan tokko buusuun kam keessa akka gad lixuu fi gubbaa irratti hafu barattoonni akka addaan basaana taasisaa. Barattoonni bishaan soogidda qabu akka dhandhaman gaafachuun, bishaan kun tajaajila qotiisa jallisiitiif ooluu danda'uu isaa irratti yaada qaban akka ibsan taasisaa. Qo'annoo sumudaa kan bishaan qulqulluu horsiisa qurxummii Hara Viktooriyaa irratti adeemsifame fudhadhaa. Qo'annoo sumudaa Galaana Du'aa/ Dead sea/ kan soogidda baay'inaan qabu irratti adeemsifame, bishaan kun yeroo at daaktu gubbaatti ol si hambisa, akkasumas, Harawwan Sulula Guddaa (Qiinxamaa) keessatti argaman fakkeenyaaf, Hara Naakuruu albuuda akkanaa of keessaa qaba.
<ul style="list-style-type: none"> Baha Afrikaatti faayidaa bishaan guddina misooma dinagdee keessattii qabu ni ibsu Fakkeenyota ijoo ta'an addaan baasanii ni kennu. Bishaan faayidaa tarsiimoo qabaachuu isaa ni ibsu. 	<p>2.4. Baha Afrikaatti faayidaa qabeenyi bishaanii misooma dinagdee keessattii qabu (Wayitii 2)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Barattoonni faayidaalee bishaanii kan beekan akka ibsan mata dureewwan gabatee gurraacha irratti geejjiba, qotiisa jallisii, horsiisa qurxummii, madda humna elektiriikii barreessun akka himan taasisaa tokkon tokkoon isaaniitiif fakkenya kennaafii Qo'annoowwan gaggabaaboo waa'ee horsiisa qurxummii irratti jibuutittii, madda humna elektiriikii Ugaandaatti, qotiisa jallisii naannoo harawwan Itoophiyaatti, geejjiba, dooniwwan fe'iinsaa Mombaasaatti adeemsifaman fudhachuun ibsaafii Haallan qabatamaa naannootii fi yaaddan boqonnaa kana keessattii ibsaman hubachuu isaanii battallee kennuufiin madaalaa

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaa'lee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa addaan baasanii ni ibsu. ● Qabiyyeewwan qilleensa marsaa lafaa baqqaana gad aanaa keessatti argaman ni tarreessu. ● Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa fakkii kaasuun irratti ni agarsiisu. 	<p>2.5. Qilleensa Marsaa Lafaa (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa ● Troopposfeerii fi qabiyyeewwan isaa 	<ul style="list-style-type: none"> ● Barattoonni waa'ee qilleensa marsaa lafaa waan beekan aka himan gaafachuun hiikkaa qilleensa marsaa lafaa gabatee gurraacha irratti barreessaafii. ● Fakkii danaa lafaa kan baqqaanota qilleensa marsaa lafaa Troopposfeerii, Istraatosfeerii, Meesoosfeerii fi Teermooosfeerii agarsiisu kaasuun waa'ee tokko tokkoo baqqaanotaa ibsaafii. ● Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa ibsuuf fakkeenya xiyyaarotaa ol fageenya irratti balalli'an (xiyyaarota beekamoo, Konkoordii fi xiyyaarota hawaa) fudhachuun ibsaafii. Baqqaanni qilleensa marsaa lafaa gad aanaa yookiin Troopposfeeriin maal akka ta'ee fi ● Qabiyyeewwan of keessaa qabu kan akka Naayitir-oojiinii, Oksijiinii ● Kaarboondaayioksaayidii fi kanniin biroos barattootaaf ibsaafii. ● Qo'annoo sumudaa, qilleensa bakka ol ka'iinsa guddaa irratti argamuu fi hanqinna Oksijiinii qabu irratti adeemsifame fudhadhaa. Namoonni gaara irra bahanii fi paayileetonni xiyyaara oofan ol ka'iinsa Fiitii 10,000 olitti Oksijiinii barbaadu. Paayileetiin xiyyaarichi hanqina oksijiiniitiin dhiibbaan qilleensaa itti ulfaachuu danda'a. Oksijiinii gahaa yoo hin arganne joonja'uun murtii hintaane dabarsuu yookiin of too'achuu dadhabuu danda'a.
<ul style="list-style-type: none"> ● Faayidaa halluuwwan kaartaa irraa ni dinqisiifatu. ● Mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoo kaartaa irratti itti fayyadaman addaan ni baafatu. 	<p>2.6. Mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoo (Wayitii 5)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Faayidaa halluuwwanii ● Mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoo 	<ul style="list-style-type: none"> ● Kaartaa iskeelii 1:50,000 ta'e fiduun gabatee gurraacha irratti diriirsaa. Barattoonni maaliif halluuwwan adda addaa akka itti fayyadaman akka himan gaafachuun barreessaa. Fakkeenyaaf, Magariisa biqiltootaaf, cuqulisa bishaaniif, Daammii bakkeewwan ol dheerina guddaa qabaniif (gaarreeniif), Boora/ Keelloo lafa pilaatoof, Adii fiixee gaarreen ol dheeraniif, Diimaa karaa guddaaf akka ta'an ibsaafii ● Yaad-rime furtuu ibsaafii. Isa booda barattoonni kaartaa 1:50,000 qabu irraa bakkeewwan filataman kanniin mallattoowwan adda addaa qaban akka qo'atan gargaaraa, Mallattoowwanii fi fakkiwwan ittiin fayyadaman kanniin argan irraa furtuu kaartichaa qopheessuu ni danda'u.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochoalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Wixinee kaartaa kaasanii irratti odeeffannoo dabarsuuf mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoon ni fayyadamu. ● Furtuu kaartaa salphaa ta'e ni hojjatu. 		<ul style="list-style-type: none"> ● Akka hojii dareetti maqaa mallattoowwanii fi fakkiwwan akka kaasan fakkeenyaaf, naannoolee industiriwwanii, manniin barnootaa, bataskaanota, masgidota, daandiiwwan baaburaa, daandiiwwan konkolaataa, bigiltoota, manneenii fi kan kana fakkaatan fa'a ● Barattoonni wixinee kaartaa naannoo isaanii halluuwwan, Mallattoowwanii fi fakkiwwanitti fayyadamuun akka qopheessan gargaaraa.

Madaallii

Barsiisaan raawwii barattoota hundaa yaaddan boqonnaa kana keessatti ibsaman haallan armaan gadiitiin waliin madaaluun kaayyoo gooree irratti hundaa'uun barattoonni sadarkaa ga'umsaa (dandeettii) isa xiqqaa barbaadamu argachuu danda'uu isaanii addaan baafachuu danda'uu qaba.

Barattoonni sadarkaa gahumsaa (dandeettii) isa xiqqaa barbaadamu argachuuf hojjatan yoo xiqqaate kanniin armaan gadii raawwachuu qabu:

- Ardiilee addunyaa tarreessuu fi haallan teessuma lafa baha Afrikaa ibsuu.
- Qaamman bishaana'oo addunyaa tarreessuu.
- Bishaan qulqulluu fi bishaan sooggidda (galaanaa) qabu wal bira qabuun madaaluu.
- Baha Afrikaatti faayidaa qaamman bishaana'oon misooma dinagdee keessatti qaban ibsuu.
- Baqqaanota qilleensa marsaa lafaa addaan baasuu.
- Qabiyyeewwan qilleensa marsaa lafaa isa gad aanaa keessatti argama ibsuu.
- Mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoo kaartaa irratti itti fayyadaman addaan baasuu.
- Wixinee kaartaa qopheessan irratti mallattoowwanii fi fakkiwwan beekamoo odeeffannoo dabarsanittii fayyadamuu ni danda'u.

Barattoonni: sadarkaa gahumsa xiqqaa isaan irraa barbaadamuu/eegamuu/olitti hojjatan badhaafamuu qabu. Hojiin isaanis dinqisiifamuu qaba.

Raawwiin/hojiin/isaaniis beekamee, galmeen qabameefii akka jabaatanii hojjatan jajjabeeffamuu qabu. Bu'aa argataniin of tuulanii akka of duuba hin deebineef gorsamuu qabu.

Barattoonni: sadarkaa gahumsa xiqqaa isaan irraa barbaadamuu (eegamuu) gad hojjatan yoo xiqqaate barattoota sadarkaa jiddu galleessatti argaman wajjin akka wal qixxaatan gargaarsa addaa isaan barbaachisa. Ilaalchi addaa isaanii kennamee yeroo boqonnaa fi gara dhuma guyyaatti gargaarsa addaa isaanii godhuun barbaachisaadha.

Adeemsa madaallii kana irratti barsiisaan xiyyeeffannaa guddaa kennuu fi barattoota fedhii addaa qabaniif gargaarsa barbaachisu kennuufii qaba.

BOQONNAA 3 NAANNOO KEENYA (WAYITII 14)

Bu'aawwan boqonnichaa: Barattoonni barnoota boqonnaa kanaa erga xumuranii booda:

- Gosoota biqiltootaa, faca'iinsa biqiltootaa, haallan biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa Baha Afrikaa irratti dhiibbaa gessisanii addaan ni baafatu.
- Sababbanii fi dhiibbaawwan dhalli namaa naannoo uumamaa irraan gahu ni hubatu.
- Maloota kunuunsaa fi barbaachisummaa paarkiiwwan biyyoolessaa ni ibsu.
- Sochii kunuunsa naannoo isaaniiif godhamu keessatti hirmaachuuf fedhii qaban hojiin ni agarsiisu.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Adeemsaa fi xumura barnoota mata duree kanaatti ● Haala jireenya bineensota bosonaa faca'iinsa biqiltoota uumamaa wajjiin wal qabsiisuun ni ibsu. ● Akkaataa bineensonni bosonaa naannoo jireenya isaanii keessa keessa itti jiraatan ni mirkaneeffatu. ● Haallan gurguddoo faca'iinsa biqiltoota uumamaa murteessan addaan baasuun ni ibsu. 	<p>3.1. Biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa Baha Afrikaa (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Gosaa fi faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa ● Bineeldotaa fi naannoo jireenyaa isaanii <p>3.1.1. Haallan Baha Afrikaatti faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa murteessan (Wayitii 2)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Barattoonni waa'ee bosonaa, lafa margaa fi gammoojjii fakkiin akka ibsan mata dureewwan sadanuu gabatee gurraacha irratti barreessuun waan beekan akka ibsan gaafadhaa. Odeeffannowwan haraa ta'anis itti dabalaafii. ● Qo'annoowwan biyyoota Baha Afrikaa sadii fakkeenyaaf, Itoophiyaatti naannoo gammoojjii, Keenyaatti lafa margaa (Masai Mara) Ugaandaatti naannoo bosona gaarreenii fudhachuun ibsaafii. ● Naannoolee bakka jireenya lubbu qabeeyyii sadeen armaan olitti ibsaman jalatti gosoota bineeldotaa tokko tokkoo isaanii keessatti argaman tarreessaa. Sanyiin bineeldota muraasni naannoo tokkoo ol keessatti argamuu danda'uu isaaniis hubachiisaa. ● Barattoonni haallan gurguddoon faca'iinsa biqiltoota uumamaa murteessan/too'atan/kanniin beekan akka himan gaafadhaa.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaa'lee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Baay'ina lakkoofsa ummataatiin yeroo naannoo irra miidhaan gahu jireenya bineensota bosonaa irra miidhaan gahuu danda'uu isaa ni ibsu. ● Baha Afrikaatti faayidaa biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa guddina aadaatiif gumaachan ni dinqisiifatu. ● Galiin tuurizimii irraa argamu eegumsaa fi kunuunsa bineensota bosonaa fi naannoo jireenya isaaniitiif godhamu kan gargaaru ta'uu ni hubatu 	<ul style="list-style-type: none"> ● Haallan ijoo faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineesnota bosonaa murteessan (haallan uumamaa fi namaa) ● Bineensonni bosonaa dabaree addunyaa ta'uu isaanii. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Haalli dabaliinsa oo'a lafaa fi jijjiirama qilleensa baramaa hojii qotiisaa irratti dhiibbaa uumuu danda'u irratti mari'achiisaa, ● Qo'annoo sumudaa waa'ee sababa caamaatiin paarkiiwwan biyyoolessaa irra miidhaa gahe fi sababa babaldhina qotiisaatiin baqa Arba irra gahe fudhachuun hubachiisa. ● Sababa miidhaa dhalli namaa naannoo irraan gahuun bineensonni kanneen akka qeerransaa fi kanneen biroo naannoo irraa baduu isaanii ibsaafii. ● Qo'annoo sumudaa bineensa goriillaa jedhamu Ugandaa fi Ruwaandaa sababa manca'iinsa bosonaa fi adamoo seeraan alaan akka badan taasifaman fakkeenya fudhachuun ibsaafii. ● Bineensota sanyiin isaanii baduu irratti argamu irratti qorannoo fi qo'annoo adeemsisaa. ● Waa'ee Fandii/maallaqa/sadarkaa addunyaatti eegumsa bineensota bosonaatiif ooluu ibsaafii.
<ul style="list-style-type: none"> ● Sababban miidhaa dhalli namaa naannoo uumamaa irraan gahu modaaluun ni ibsu. ● Sababa sochii dhala namaatiin miidhaawwan biqiltoota uumamaa irra gahan addaan baasuun ni ibsu. 	<p>3.2. Sababa sochii namaatiin jeeqama naannoo keenya irra gahu (Wayitii 4)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Sababban cirama bosonaa lafa qotiisaatiif, akkasumas baay'ina lakkoofsa ummataa irratti mari'achiisuun qo'annoo sumudaa waa'ee lafa baddaa Itoophiyaa irratti adeemsifame fudhachuun hubachiisaa. ● Sababban ijoo baay'ina lakkoofsa ummataa uumamaa fi baqaatiin dhufuun, dhiibbaa inni ijaarsa manaatii fi fedhii muka qoraanii irratti fidu irratti mari'achiisaa.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochoalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Maloota kunuunsaa biyyee ni ibsu. ● Akkaataa bishaan itti kunuunfamu ni ibsu. ● Haala bishaan ittiin qulqulleessan ni ibsu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Sababban fedhii lafa qotiisaa fi dheedichaa harawa argachuu, bakka ijaarsa manaa fi sababa jijjiirama qilleensaatii fi dhabiinsa tasgabbiitiin baqa bakka tokkoo gara biraatti taasifamu. ● Dhiibbaa haramaa biyyee, cirama biqiltootaa, hanqina bishaanii, hongee, beelaa fi baqa. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Barattoota garee gareetti qooduun tokkoon tokko garee waa'ee harama biyyee, cirama bosanaa, horii baayyee lafa murtaa'e dheechisuu, hanqina bishaanii, caamaa, beelaa fi baqa irratti gabaasa akka dhiyeessan taasisa. ● Tokkoon tokkoo garee mata duree fudhate irratti odeeffannoowwan argatan akka fakkeenyaatti kutaa keessatti akka dhiyeessan taasisa. ● Qo'annaa sumudaa lama Itoophiyaa fi keniyaa keessatti tokko waa'ee lafa xiqqoo irratti horii baay'ee dheechisuu Keeniyaa keessaa fi harama biyyee irratti adeemsifaman Itoophiyaa keessatti muldhatu fudhatanii wal bira qabuun akka ilaalan gargaaraa.
<ul style="list-style-type: none"> ● Maloota kunuunsaa biyyee ni ibsu. ● Akkaataa bishaan itti kunuunfamu ni ibsu. ● Haala bishaan ittiin qulqulleessan ni ibsu. 	<p>3.3. Maloota kunuunsaa Bishaanii fi biyyee (Wayitii 4)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Bosoneessuu, bosona deebisanii dhaabuu fi qotiisa bosonaa. ● Daagaa ijaaruu ● Dalga qotuu ● Sanyii jijjiiruu ● Itti fayyadama xaa'oo namtolchee xiqqeessuu fi xaa'oo uumamaatti fayyadamuu. Bishaan cimmisuu ● Bishaan qulqulleessuu ● Faalama xiqqeessuu ● Burqaa fi haroo bishaanii qulqulleessuu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Gosoota biqiltoota lafa bosoneessuu mijaa'ina qaban irratti mari'achiisaa. ● Qo'annoo sumudaa waa'ee qotiisa bosonaa xaa'oo uumamaa irratti hundeeffamee fi sanyii bara baraan lafa qotiisaa irratti jijjiiruu ilaalchisee keeniyaa keessatti adeemsifame fudhachuun ibsaafi. ● Qotiisa dalgaa ilaachisuun fakkii sararran kontuurii kaasuun akka hubatan gargaaraa irratti mari'achiisaa ● Fakkii mala qophiinsa bishaanii agarsiisu kaasuun itti agarsiisaa mariachiisaa. ● Barreeffama gabaabaa waa'ee qulqullina bishaanii, eegamsaa fi qulqullina burqaa fi haroof taasifaman irratti barreessuun irratti mari'achiisaa.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaa'lee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Kaayyoo fi barbaachisummaa paarkiiwwan biyyoolessaa ni ibsu. ● Kaartaa Itoophiyaa irratti bakkeewwan argama paarkiiwwan biyyoolessaa agarsiisuu ni danda'u. ● Paarkiiwwan biyyoolessaa Baha Afrikaatti argaman addaan ni baafatu 	<p>3.4. Faaidaa Paarkiiwwan Biyyoolessaa Itoophiyaa fi Baha Afrikaa (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Argama, faayidaa, kaayyoo fi barbaachisummaa paarkii biyyoolessaa Itoophiyaa, kunuunsa, qo'annoo fi dabareef. ● Paarkiiwwan biyyoolessaa Baha Afrikaa. Milkaa'ina kunuunsa bineeldotaa fi bakka jireenya isaanii. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Paarkiiwwan biyyoolessaan beekan akka himan barattoota gaafachuun maqaa isaanii gabatee gurraacha irratti barreessaa. Tokko tokkoo isaanii jalatti ● Biqiltootaa fi bineensota keessatti kunuunfaman irratti barattoonni paarkiiwwan mijaa'oo ta'uu fi ta'uu dhabuu irratti walmormii akka adeemsisan taasisaa. Fakkeenyaaf kanniin armaan gadi
		<ul style="list-style-type: none"> ● Paarkii biyyoolessaa Hawaas ● Paarkii biyyoolessaa Gaarreen kaabaa ● Paarkii biyyoolessaa Naccisaarii ● Paarkii biyyoolessa Gaarreen Baalee ● Paarkii biyyoolessaa Magoo ● Paarkii biyyoolessaa Oomoo ● Paarkii biyyoolessaa Gaambeellaa ● Paarkii biyyoolessaa Yangudee Raasaa fa'a ● Barattoonni kaartaa kaasuun bakkeewwan paarkiiwwan biyyoolessa mallattoowwan adda addaatiin akka agarsiisani fi furtuu kaartaa akka qopheessan gargaaraa. ● Qo'annoo sumudaa paarkii mijaa'aa Itoophiyaa irratti adeemsifamee fi qo'annoo sumudaa Keeniyyaatti naannoo Masa'i maraa irratti adeemsifame fudhachuun ibsaafii. ● Barattoonni kaartaa Baha Afrikaa paarkiiwwan agarsiisu irratti akka mari'atan haala mijeessuun, qilleensa baramaa fi biqiltoota akkasumas gosoota bineensota bosonaa keessatti argaman irratti xiyyeeffachuun akka mari'atan taasisaa. ● Qo'annoo sumudaa Naayiroobitti waa'ee bineensota bosonaa irratti adeemsifame

Madaallii

Barsiisaan raawwii barattoota hundaa, yaaddan boqonnaa kana keessatti ibsaman haallan armaan gadiitiin waliin madaaluun kaayyoo gooree irratti hundaa’uun barattoonni sadarkaa ga’umsa (dandeettii) isa xiqqaa barbaadamu argachuu danda’uu isaanii addaan baafachuu qaba.

Barattoonni sadarkaa ga’umsa (dandeettii) isa xiqqaa barbaadamu argachuuf hojjatan yoo xiqqaate kanniin armaan gadii raawwachuu qabu.

Bineensota bosonaa faca’iinsa biqiltoota uumamaatiin wal bira qabuun ilaaluu

Haallan gurguddoo faca’iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa too’atan addaan baafachuu

Baha Afrikaatti faayidaa biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa guddina aadaa keessatti qaban hubachuu.

Sababa sochii dhala namaatiin miidhaa naannoo uumamaa irra gahu addaan baafachuu. Maloota kunuunsa bishaanii fi biyyee tarreessuu

Maalummaa paarkii biyyoolessaa ibsuu danda’uu

Kaartaa Itoophiyaa irratti naannoolee paarkiiwwan biyyoolessaa agarsiisuu danda’uu.

Paarkiiwwan biyyoolessaa Baha Afrikaatti argaman gurguddoo addaan baasuu

Barbaachisummaa paarkii biyyoolessaa xiinxalluu danda’uu

Paarkiiwwan biyyoolessaa gochaawwan badii geessisu irraa eeguu danda’uu qabu.

Barattoonni: sadarkaa gahumsa xiqqaa isaan irraa barbaadamu/eegamu/olitti hojjatan badhaafamuu qabu. Hojii isaaniis dinqiisiifamuu qabu. Raawwiin/hojiin/isaaniis beekamee, galmeen qabameefii akka jabaatanii hojjatan jajjabeeffamuu qabu. Bu’aa argataniin of tuulanii akka of duuba hin deebineef gorsamuu qabu.

Barattoonni: gahumsa xiqqaa isaan irraa barbaadamu (eegamu) gad hojjatan yoo xiqqaate barattoota sadarkaa jiddu-galeessatti argaman wajjiin akka wal qixxaatan gargaarsa addaa isaan barbachisa. Ilaalchi addaa isaaniif kennamee yeroo boqonnaa fi gara dhuma guyyaatti gargaarsa addaa isaaniif godhuun barbaachisaadha.

Adeemsa madaallii kana irratti barsiisaan xiyyeeffannaa guddaa kennuu fi barattoota fedhii addaa qabaniif gargaarsa barbaachisu kennuufii qaba.

BOQONNAA 4 AJANDAA UMMATAA (WAYITII 17)

Bu'aa Eegamu: Barattoonni boqonnaa kana erga baratani booda:

- Duula HIV/Eedsii balleessuu keessatti ni hirmaatu.
- Fakkeenya sarbmuu mirga daa'iimmanii ni kennu, akkasumas akkaataa sarbiinsa kana jalaa ittiin ba'amu ni beeku.
- Dhaabbilee naannawaa Afrikaa adda addaatti dhaabbatan, biyyoota miseensota isaanii ta'anii fi kaayyoowwan dhaabbileen Baha Afrikaa irratti xiyyeeffatan addaan ni baafatu.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaalee raawwatamuu qaban
<p>Barattoonni:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● HIV/Eedsii irratti duuluuf tokkummaan hawaasaa barbaachisaa ta'uu isaa ni ibsu. ● Ilaalcha namoota HIV/Eedsiiin qabaman waliin jiraachuu fi barachuu isaanii ni ibsu. ● Namoota HIV/Eedsiiin qabaman irratti looggii uumuu fi fanfanuun sirrii akka hintaanee fi maatiiwwan dhibee kanaan qabaman kunuunsuu fi gargaaruun barbaachisaa ta'uu isaa ni ibsu. 	<p>4.1. Dhimmoota ummataa walqabatan (Wayitii 3)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Tokkummaa fi itti gaafatamummaa ummataa HIV / Eedsii balleessuuf irratti duuluu. ● Looggii fi fanfanuu/ qooduu hambisuu ● Kunuunsuu fi gargaaruu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Barattoonni waa'ee HIV/Edsii amma beekan akka himan gaafachuu. Akkaataa hawaasni itti warra dhukkubichaana qabamaniif gargarsa taasisu irrattii haa mari'atan ● Mandara yookiin magaalaa keessa jiraatan keessatti gargaarsa hawaasaan yookiin dhaabbata miti-mootummaan namoota dhukkabsataniif taasifamaa jiru akka fakkeenyaatti fudhachuun ibsuufii ● Maatiiwwan dhukkuba kanaan miidhaman tokko Itoophiyaa kan biroo immoo Ugaandaadhaa akka fakkeenyaatti fudhachuun ibsuufii. ● Barattoonni daree keessatti isaan keessaa barataa tokko akka dhukkubsataatti fudhachuun miira inni dhukkubsataan agarsiisuu fi amala warri fayyaan agarsiisan gahee taphachuun haa agarsiisan. ● Hawaasa Keessatti rakkoo kana ilaalchisee marii gaggeeffamu irratti haa mari'atamu. Isa booda barattoonni karoora rakkoo kana salphisuuf gargaaran haa baafatan.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochaa'lee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Dhiibbaa saffisaan baayyachuun lakkoofsi ummataa qabeenya uumamaa Baha Afrikaa irratti fide ni ibsu. 	<p>4.1.1. Saffisaan dabaluu lakkoofsa ummataa (Wayitii 3)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Rakkoo bosona ciruu, hongee fi beelaa, hanqinaa fi ciccitiinsa lafa qotisaa. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Sababoota ummanni saffisaan baayyachuun danda'u yookiin ummanni bakkaa bakkatti baqatu irratti haa mari'atan. Sababa hongee ummanni baqachuun mana hintaane keessa jiraata. Fakkeenya Naayiroobii keessa sababa baayyina ummataa irraan kan ka'e namoonni mana jireenyaaf hin mijooftne keessa jiraachaa akka jiran ibsuufii. ● Sababa tasgabaa'iinni dhibee fi waraana waliiniin namoonni bakkaa bakkatti kan baqatan ta'uu isaa fakkeenya fudhachuun ibsuufii ● Faalama bishaanii ilaalchisee jiraattota naannoo gaafatanii barreessuun gara dareetti fidanii irratti haa mari'atan. ● Naannoo sababa jijjiirama qilleensa baramaan hanqinni midhaan nyaataa mudatee fi lakkoofsi ummataa baayyate fakkeenya fudhachuun ibsuufii.
<ul style="list-style-type: none"> ● Mirgoonni bu'uuraa daa'iimmanii maal fa'a akka ta'an ni ibsu. ● Mirgoonni daa'iimmanii kunniin attamiin akka sarbaman ni ibsu. 	<p>4.2. Mirgoota Daa'iimmanii fi eegumsagodhamuufii qabu (Wayitii 3)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Mirgoota Daa'iimmanii Dhaabbanni Mootummoota Walta'anii labse. ● Fakkeenyota sarbiinsa mirga daa'iimmanii. ● Miidhaa daa'iimmanii Buttaa ● Daa'iimmaa bakkaa bakkatti geessuu ● Humna daa'iimmitti gar malee fayyadamuu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Barnoota bara darbe irraa mirgoota daa'iimmanii ilaalchisee kan yaadatan akka himan gaafachuu. Yeroo isaan himan barreessuu. ● Keeyyata 1 hanga 42 barreeffama "Save the Children" irra jiru keessa hanga tokko irratti haa mari'atan. ● Barattoonni sarbamu mirgoota daa'iimmanii ilaalchisee haa mari'atan. ● Hojii Garee: haallan mirgoonni daa'iimmanii naannoo isaanii keessatti itti sarbaman irratti mari'achuun haa tarreeffatan. Tarii barattoonni icitiin dubbachuu barbaadu yoo ta'e barsiisaan haala kana hubachuun xiyyeeffannaa kennuufiin yaada isaanii keessummeessuun gaarii ta'a. ● Miidhaa daa'iimmanii Itoophiyaa fi Baha Afrikaa keessatti raawwatamu akka fakkeenyaatti fudhachuun ibsuufii.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Goohaalee raawwatamuu qaban
<ul style="list-style-type: none"> ● Akkaataa sarbiinsa mirgoota daa'iimmanii jalaa ittiin ba'uun danda'-amu ni ibsu. ● Dhiibbaa hiriyoot-aan irra gahu irraa of eegu ● Balaa irraa of eegu. ● Yoo waan tokko isaan mudate attamiin of irraa ittisuu akka danda'an ni ibsu. 	<p>4.2.1. Haallanitti Daa'iimman miidhaa jalaa itti ba'uu danda'an. (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Diduu, jalaa dheesuu, nama guddaatti himuu. ● Dhiibbaa Hiriyaa irraa of eegu ● Wantoota dhohanii fi albuuddan <p>4.2.2. Akkaataa ittiin balaa uumamu irraa of eegan (Wayitii 2)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Elektrikii ● Summii ● Ibidda (mana, bosona) 	<ul style="list-style-type: none"> ● Qo'annoo sumudaa: miidhaa irra deddeebii miseensota maatii irraa irra gahu yookiin yaalii buttaa irra gahe tokko fudhachuun irratti mari'achiisuu. ● Barattoonni tooftaawwan miidhaa jalaa ittiin ba'uun danda'amu irratti haa mari'atamn. ● Barattoonni rakoollee ofii isaaniif beekan irratti haa mari'atan. ● Yoo maatiin miidhaa daa'iimman irra gahe osoo beekanii akka callisan dirqisiisuu yaalan maal gochuun akka irra jiru irratti haa mari'atan. ● Balaawwan ga'uu danda'an gabatee gurraacha irratti tarressuun barattoonni balaawwan naannoo isaaniitti ga'ee argan akka himan gaafachuu. ● Balaawwan kanneen irraa attamiin ofeeguun akka danda'amu akka himan gaafachuu. ● Itti aansuun yoo balaawwan kunniin gahan maal gochuun akka irra jiru barattoonni akka himan gaafachuu. ● Kana booda barattoonni barreeffamota akkaataa balaa irraa ofeegan ibsa akka qopheessan gochuun daree keessatti maxxansuu
<ul style="list-style-type: none"> ● Dhaabbilee Baha Afrikaa tarreessuun kaayyoo isaanii ni ibsu. ● Baha Afrikaa naannoo dhaabbileen adda addaa keessatti argaman ni agarsiisu. ● Kaayyoon walitti dhufeenyaa maal akka ta'e ni ibsu. 	<p>4.3. Dhimoota walitti dhufeenyaa (Wayitii 4)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Dhaabbilee Naannoo (IGAD, Marii biyyoota naannoo yaa'iinsa Naayil) ● Naannolee Dhaabbileen Itti hundeeffaman ● Kaayyoo walitti dhufeenyaa 	<ul style="list-style-type: none"> ● Gabaajeen maal akka bakka bu'u irratti mari'achiisuun gabaajeeffann beekan akka tarreessan gaafachuu. Maqoota dhaabbilee isaan hin beeknee itti himuu. Waan dhaabbileen kunniin hojjatanis tarreessaafii. ● Dhaabbilee naannoowwan Afrikaatti dhaabbatan gaarii ta'uu fi dhiisuu isaanii irratti yaada qaban akka ibsan gaafachuu. ● Nama dhaabbata naannoo keessa hojjatu tokko fudhachuun muuxannoo isaa dhiyeessuu. ● Kaayyoo fi galma inni/isheen fi dhaabbatich qaban ilaalchisee gaaffii gaafachuu. ● Barattoonni qormaata isaanii darbuuf maal gochuun akka isaan irra jiru gaafachuu.

Dandeettii Ga'umsa	Qabiyyee	Gochoalee raawwatamuu qaban
		<ul style="list-style-type: none"> ● Kaayyoo fi galma qabaachuun yeroo hundaa barbaachisaa akka ta'ee fi namoonni kan hojjatan kaayyoo isaanii bira ga'uuf akka ta'e ibsuufii. Kaayyoo yookiin galma dhuunfaa qabaachuun isaanii gaafachuu. ● Garee kubbaa miilaa Liigii dursuu barbaadu fakkeenya fudhadhaa. Gareen kun osoo mo'uu hin barbaadu ta'e waliin ta'ee ni hojjataa? Kaayyoon isaanii mo'uufi. ● Tokkoon tokkoon isaanii maal hojjachuu akka qaban beekuu qabu. Biyyoonnis akkasuma.

Madaallii

Barsiisaan hojii barataan tokko guutuu boqonnaa keessatti hojjate duukkaa bu'ee madaaluun kaayyoo gooree irratti hundaa'uun yaadaawwan armaan gadiin waliin madaaluun sadarkaa ga'umsaa isa xiqqaa barbaadamu murteessuu ni danda'a.

Barattoonni: sadarkaa ga'umsaa isa xiqqaa barbaadamu irratti hojjatan:

- HIV/Eedsii irratti duuluuf tokkummaa hawaasaa barbaachisaa ta'uu isaa ni beeku.
- Ilaalcha namoota HIV/Eedsiin qabaman waliin jiraachuu fi barachuu ni gabbifatu.
- Hawaasni lammiwwan HIV/Eedsiin qabaman irratti logii fi qoqqobbii akka hin taasifnee fi kunuunsaa fi gargaarsa gochuufiin barbaachisaa akka ta'e ni hubatu.
- Saffisaan dabaluu lakkoofti ummataa dhiibbaa inni qabeenya uumamaa fi naannoo hawaasummaa Baha Afrikaa irratti qabu ni ibsu.
- Ibsitoota sarbiinsa mirgoota daa'iimmanii Itoophiyaa keessatti muldhatan ni tarreessu.
- Maloota ittiin sarbiinsa mirga daa'iimmanii jalaa ba'uu danda'amu hojii irra ni oolchu.
- Balaa hambisuuf tooftaalee adda addaatti ni fayyadamu.
- Dhaabbilee naannoo Baha Afrikaatti dhaabbataniargaman ni tarreessu.
- Bakkeewwan
- Dhaabbileen naannoo Baha Afrikaa keessatti argaman ni agarsiisu.
- Kaayyoowwan dhaabbilee naannoo adda addaatti argaman addaan ni baafatu.

Barattoonni: sadarkaa gahumsa xiqqaa isaan irraa barbaadamu/eegamu/olitti hojjatan badhaafamuu qabu. Hojii isaaniis dinqiisiifamuu qabu. Raawwiin/hojiin/isaaniis beekamee, galmeen qabameefii akka jabaatanii hojjatan jajjabeeffamuu qabu. Bu'aa argataniin of tuulanii akka of duuba hin deebineef gorsamuu qabu.

Barattoonni: sadarkaa gahumsa xiqqaa isaan irraa barbaadamu (eegamu) gad hojjatan yoo xiqqaate barattoota sadarkaa jiddu-galeessatti argaman wajjiin akka wal qixxaatan gargaarsa addaa isaan barbachisa. Ilaalchi addaa isaaniiif kennamee yeroo boqonnaa fi gara dhuma guyyaatti gargaarsa addaa isaaniiif godhuun barbaachisaadha.

Adeemsa madaallii kana irratti barsiisaan xiyyeeffannaa guddaa kennuu fi barattoota fedhii addaa qabaniif gargaarsa barbaachisu kennuufii qaba.